

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İBRAHİMOVA GÜNAY RÖVŞƏN qızı

**“İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin
qiymətləndirilməsi məsələləri ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 – Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: - Biznes inzibatçılığı

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

b/m .i.e.n., Ağarzayev Azər

i.e.n., dosent. R.Ə.Abbasova

“Biznesin idarə edilməsi”

kafedrasının müdiri:

i.e.n.,dosent

M.Ə.Əliyev

Bakı – 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....3-5

FƏSİL I İSTEHSAL POTENSİALININ MAHIYYƏTİ VƏ ONDAN İSTİFADƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

- 1.1.İstehsal potensialı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amil kimi.....6-15
- 1.2.İstehsal potensialı və istehsal gücünün vəhdəti və fərqləri.....15-24
- 1.3.İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri.....24-34

FƏSİL II BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ NEFT EMALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL POTENSİALINDAN İSTİFADƏ SƏVİYYƏSİNİN TƏHLİLİ

- 1.1.Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....35-46
- 1.2.Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin dinamikası.....47-54
- 1.3.Neft emalı müəssisələrində innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi.....54-62

FƏSİL III NEFT EMALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL POTENSİALININ İSTİFADƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 1.1.Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialının inkişaf istiqamətləri.....63-71
- 1.2. Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialının inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yolları.....71-84
- 1.3.Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.....84-92

NƏTİCƏ 93-94

SUMMARY,PE3HOMÉ.....95-96

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR.....97-98

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı.Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin və dinamik beynəlxalq rəqabətin sürətlə dərinləşdiyi və müasir informasiya texnologiyalarının inkişafının indiki dövründə hər bir ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündəki yeri və dünya təsərrüfatında xüsusi çəkisi məhz sənayenin durumundan, ölkənin malik olduğu sənaye potensialından səmərəli istifadə səviyyəsindən asılıdır. XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəllərində Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin (Cənubi Koreya, Malaziya, Sinqapur və s.) təcrübəsi sübut etdi ki, ölkədə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında və davamlı inkişafın təmin olunmasında sənayenin sürətli və çoxşaxəli inkişafı mühüm rol oynayır. Hazırda respublikamızın qarşısında duran prioritet məsələlərdən biri də qloballaşan dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya olunmaq və orada özünəməxsus yer tutmaqdır. Bu işə, ilk növbədə, ölkəmizdə mövcud olan sənaye potensialından düzgün və səmərəli istifadə edilməsini zəruri edir.

Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir. Belə ki, ölkədə ÜDM həcmi 2003-cü ildə 7.1 milyard manat olduğu halda, bu göstərici 2012-ci ildə 54 milyard manat təşkil etmişdir. Lakin bu sürətli artım əsasən ölkədə həyata keçirilən uğurlu neft strategiyasının və neft sektorunun hesabına baş vermişdir. 2012-ci ildə ölkədə istehsal edilən ÜDM –nin yarısına qədəri (47 faizi) neft sektorunda yaradılıb və sənaye məhsullarının 76.2% isə neft sənayesinin payına düşmüşdür. Bu işə özlüyündə respublikamızda sənayenin sahə quruluşunun mükəmməl olmadığını göstərir. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsidir.

Hazırda neft sənayesinin ölkəmizin iqtisadi inkişafındakı rolu və ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasının zəruriliyini nəzərə alaraq neft emalı sənayesinin itirilmiş potensialını bərpa etmək və ondan səmərəli istifadə etmək çox vacibdir. Bu maşınqayırma müəssisələrində keyfiyyətə yeni yeni istehsal

potensialının formalaşdırılması və ondan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq və respublikamızın neft sənayesinin neft-mədən avadanlıqlarına olan tələbatın yüksək səviyyədə ödənilməsinə və bu məhsulların dünya bazarına çıxışına şərait yaratmaq mümkündür.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi.Müəssisələrin istehsal potensialının formalaşdırılması və ondan səmərli istifadə edilməsi məsələləri bir çox iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və bu sahədə elmi araşdırmalar aparmışlar. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, T.Ə.Hüseynov, M.C.Ataşiyev, R.P.Sultanova, T.S.Vəliyev, Ə.Q.Əlirzayev, A.B.Abbasov, R.M.Cəbiyev, T.N.Əliyev, E.M.Hacızadə və başqaları qeyd edilən problemlə bağlı tədqiqatlar yerinə yetirmişlər.

Qeyd edilən iqtisadçı alimlərin araşdırmalarına baxmayaraq müəssisələrin istehsal potensialının formalaşdırılmasına və ondan səmərəli istifadə edilməsinin mühüm aspektləri bazar iqtisadiyyatı baxımından araşdırılmamış qalır.Belə ki, yuxarıda qeyd edilən tədqiqatlar əsasən sovet dövrünə aiddir və sovet sisteminin tələbləri baxımından istehsal potensialına yanaşılmışdır.Hazırda isə Azərbaycan bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərir yerli və beynəlxalq bazarlarda yüksək rəqabət mövcuddur.Belə bir şəraitdə istehsal potensialından səmərəli istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da mövzunun müasir tələblər baxımından araşdırılmasını zəruri edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə Azərbaycanın neft emalı müəssisələrinin fəaliyyətini və onların istehsal potensiallarından istifadə səviyyəsinin kompleks tədqiqi əsasında ölkədə neft emalı müəssisələrinin istehsal potensiallarının artırılması istiqamətlərini müəyyən etmək və ondan səmərəli istifadə yollarına dair elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qoyulmuş və həll edilmişdir:

- Müəssisənin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında istehsal potensialının rolunun araşdırılması;
- İstehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin tədqiqi;
- Neft emalı müəssisələrinin istehsal potensialının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Neft emalı müəssisələrinin innovasiya potensialının öyrənilməsi;
- Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialından istifadə sahəsində mövcud problemlərin aşkara çıxarılması;
- Müasir şəraitdə müəssisələrin istehsal potensialının müxtəlif inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması;

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı kimi neft emalı ilə məşğul olan müəssisələr seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti.İstehsal müəssisələrinin istehsal potensialının artırılması və ondan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının tədqiqi dissertasiya işinin predmetini təşkil edir

İşin həcmi və quruluşu dissertasiya işi giriş, doqquz paragrafı əhatə edən üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 98 səhifədir.

İxtisar Siyahısı

BNEZ-Bakı Neft Emalı Zavodu

ARDNŞ-Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti

NQÇİB-Neft Qaz Çıxarma İstehsalat Birliyi

İİS-İnteqrir İdarəetmə Sistemlərinin

FƏSİL I İSTEHSAL POTENSİALININ MAHİYYƏTİ VƏ ONDAN İSTİFADƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. 1.İstehsal potensialı müəssisənin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amil kimi

İstehsal – ehtiyaclarımızı ödəyəcək mal və xidmətlərin miqdarını və ya faydasını artırmağa yönəldilən bütün fəaliyyətlərin məcmusudur. İstehsal ona görə lazımdır ki, bizi əhatə edən mühitdə ehtiyaclarımızı ödəyən mal və xidmətlər kifayət qədər deyildir. Bunların miqdarını artırmaq məqsədilə insan hökmən hər hansı bir müəssisənin gücünə arxalanaraq onları çoxaltmalı və istifadəsinə ən çox ehtiyac duyulan yerlərə verməlidir. Bu prosesin hamısı iqtisadda “istehsal etmək” kimi adlandırılır. İstehsal prosesi xammal, materiallar, yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlardan istifadə edilməsini nəzərdə tutmaqla ayrı-ayrı proseslərin məcmusudur. İstehsal həm də təkrar istehsal prosesinə elmi layihələrin nəticələrinin tətbiq edilməsini də nəzərdə tutur. Məhsul istehsalı daha çox insanın tələbatının ödənilməsində və cəmiyyətin yüksək keyfiyyətli istehsal vasitələri, istehlak predmetləri və digər yaşayış təminatlı iqtisadi nemətlərlə təchiz edilməsində mühüm rol oynayır. İstehsalın normal inkişafı xalqın maddi rifah halının yüksəldilməsində əsas amildir. İstehsal məhsul buraxılışı problemini və sosial sferanın inkişafını da təmin edir.

İstehsalın məzmununu əmək fəaliyyəti müəyyən edir və aşağıdakı üç şərti nəzərdə tutur:

1) Əmək, yəni insanın məqsəduyğun fəaliyyəti. İnsan əmək cisimlərinə və təbiət qüvvələrinə təsir göstərərək onları tələbatı ödəyə biləcək formaya salır. Əməyin məzmunu – tətbiq edilən texnika, texnologiya və istehsalın təşkilinin növü ilə müəyyən olunur.

2) Əmək cisimləri. Əmək prosesində dəyişikliklərə məruz qalan və istehlak dəyərində çevrilən təbiət məhsuludur (xammal və material).

3) Əmək alətləri. İnsanların əmək cisimlərinə təsir göstərən öz tələbatına uyğun şəkildə salmaq üçün istifadə etdiyi mexaniki əmək vasitələri – maşınlar, dəzgahlar, avadanlıq, mühərriklər, texnoloji alət və tərtibatların məcmusudur.

Müəssisənin istehsal potensialı təsərrüfatçılıqla məşğul olmaq üçün, müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq və istehsalın strateji və cari məqsədlərinə nail olmağı təmin edən bütün resurslar və onların imkanlarının məcmusudur. Müəssisənin istehsal potensialına **texniki resurslar** (istehsal gücü, tədqiqat laboratoriyaları, avadanlıq, mexanizm, xammal ehtiyatları), **əmək resursları** (işçi heyətinin sayı, təcrübə-bilik qabiliyyəti, təhsilin səviyyəsi, ixtisasların xarakteri), **informasiya resursları** (qəbul edilmiş qərarların dəstəklənməsi sistemləri, müəssisənin bütün xidmətlərinin dəstəklənməsinə istiqamətlənmiş sistemlər), **innovasiya resursları** (nou-hau, əmtəə nişanı, patent, lisenziya), **texnoloji resurslar** (ETT, fundamental elmin nailiyyətləri, tətbiqi elmin nailiyyətləri, texnologiya) aiddir.

Sözün geniş mənasında rəqabət qabiliyyətliliyi dedikdə o başa düşülür ki, hər hansı təsərrüfat subyekti öz məhsuluna olan tələbi digərlərindən daha yaxşı ödəyir və bunun hesabına uzun müddət çiçəklənir və inkişaf edir. [32.səh.,46].

Müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edən əsas amillərdən biri onun istehsal potensialıdır. İstehsal potensialının hər bir komponenti ayrı-ayrılıqda və kompleks halında məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərir və bu da öz növbəsində, müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edir. Müəssisə miqyasında istehsal potensialı əsasında rəqabət üstünlüklərinin əldə olunması həm də bundan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Belə ki, bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulların rəqabət mübarizəsində uğurlu nəticələr əldə etməsi məhsulun qiymət və keyfiyyətindən asılıdır. Müəssisədə istehsal potensialından istifadə prosesində istehsalın maya dəyəri və istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti

formalaşır. Bu göstəricilər də biləvasitə müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə və onun rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edir. Buna görə də, müəssisə malik olduğu istehsal potensialından istifadə səmərəliliyini müntəzəm olaraq artırmalıdır.

Məlum olduğu kimi, firmanın istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyəti, nəticə etibarilə bütövlükdə firmanın özünün rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Lakin məhsulun rəqabət qabiliyyəti və uyğun olaraq, rentabelliği səviyyələrinin aşağı düşməsi və nəticə etibarilə firmanın da analoji prosesə məruz qalması sahibkar üçün eyni təsir gücünə malik hadisələr deyil. Belə ki, birincisi, əgər firmanın rəqabətə davamlığı müddəti nisbətən uzun bir dövrü əhatə edə bilirsə, məhsulun rentabellik səviyyəsi uzun müddət davam edə bilməz, məhsulun «taleyini» həftə, ay və ya il ərzində həll olunur – istehsalından imtina edilir. İkincisi, məhsuldan fərqli olaraq, firmanın rəqabət qabiliyyətini tək istehlakçı deyil, sahibkar özü də qiymətləndirir; mövcud olan bazar konyunkturasında bu və ya digər məhsulun istehsalı zəruriliyini (faydalılıq baxımından) məhsul özü müəyyən edir. Üçüncüsü, bir məhsulun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi firmanın uyğun göstəricisinə təsir edə bilər, lakin firmanın «istehsaldan çıxarılması» məsələsini həll edə bilməz. Firmanın rəqabət qabiliyyətinin necəliyi nisbi göstəricidir, başqa sözlə, onun rəqib firma ilə müqayisədə istehsalının səmərəliliyi və məhsulun istehlakçıları qane etməsi-keyfiyyəti və qiymətinə görə – səviyyəsini səciyələndirir. Bütün bunlardan əlavə, adətən firma müəssisə ilə müqayisədə, geniş nomenklaturada məhsul istehsal edir, sənaye xarakterli müxtəlif işlər görür və geniş çeşiddə xidmətlər göstərir. [2.s,66]

İstənilən müəssisə bazar münasibətləri şəraitində rəqabətə davam gətirmək üçün keyfiyyətli məhsul istehsal etməlidir. Keyfiyyətli məhsul istehsal etmək üçün isə əmək məhsuldarlığını yüksəltməlidir. Əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün isə əlindəki resurslardan maksimum səmərəli istifadə etməlidir. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi bütün istehsal ehtiyatlarının səfərbərliyə alındığı

təqdirdə müvəffəqiyyətlə həll edilə bilər. Bunun üçün elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi ilə yanaşı, maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarından daha qənaətlə və səmərəli istifadə etmək, artıq xərclərə yol verməmək və itkiləri ləğv etmək lazımdır.

İstehsaldaxili ehtiyatlardan səmərəli və bacarıqla istifadə uğrunda mübarizə "mövsümi" xarakter daşımamalı, mütəmadi olaraq əmək kollektivinin, xüsusilə mühəndis-texniki işçilərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Müəssisədə əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları elmi-texniki tərəqqi, müəssisənin düzgün yerləşdirilməsi, müəssisədə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, mövcud avadanlıqların modernləşdirilməsi, istehsalın təmərküzləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli müvafiq sahələrin inkişaf etməsi və s. ilə əlaqədardır.

İstehsal planının başlıca vəzifəsi daha yüksək iqtisadi və sosial səmərəni təmin edə bilən resurslardan və istehsal potensialından istifadə olunmasının optimal variantının seçilməsidir. Məhsul istehsalının effektivliyi məhsulun rentabellik və mənfəət göstəriciləri vasitəsilə ifadə olunur. Mənfəətin maksimum artırılması yalnız müxtəlif növ məmulatların optimal həcmdə buraxılması şəraitində mümkündür. Bu zaman mövcud şəraitdə məhsul vahidinə düşən istehsal xərclərinin maksimum azaldılması təmin edilir. Digər tərəfdən, məhsul istehsalının effektivliyinin yüksəldilməsi keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə əlaqədardır. Ona görə də axırncı variantı seçərkən məhsulun həcmi və keyfiyyətinin artırılmasının alternativ variantları mütləq nəzərdən keçirilməlidir.

Firmanın istehsal-kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyi onun kadrlarından, orada çalışan işçilərin səriştələrindən, peşəkarlıq və ixtisas səviyyələrindən bilavasitə asılı olur. Onlar – xüsusilə mühəndislər – əmək vasitələri və predmetlərini təkmilləşdirir və texniki tərəqqinin fasiləsizliyində, müvafiq elmi-tədqiqat və layihə təşkilatları ilə yanaşı, çox mühüm rola malik olurlar. Elmi-texniki tərəqqi istehsalın nəinki maddi ünsürlərində keyfiyyət dəyişiklikləri

aparır, həm də kadrların özlərini də, intellektual səviyyə baxımından, təkmilləşdirir. Texnika nə qədər mükəmməl olsa da, ondan istifadə edən heyətin səriştəsizliyi həmin texnikanın potensial imkanlarını tam reallaşdırmağa mane olur.

Hər hansı bir müəssisənin istehsal proqramını yerinə yetirmək (başqa sözlə, dolayı olsa da, onu əsaslandırmaq) üçün zəruri sayda işçilər tələb olunur. Sifarişlər portfelindəki öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün lazım olan işçilərin sayı mücərrəd anlayış olmayıb, onların müəyyən qruplar üzrə konkret sayını nəzərdə tutur. Bunun üçün müəssisənin kadrları funksional tərkibinə görə təsnifləndirilir. Firmanın kadrları, ilk əvvəl, istehsal heyəti (başqa sözlə, əsas fəaliyyət heyəti) və qeyri-istehsal heyəti (qeyri-əsas fəaliyyət heyəti) kimi (başqa sözlə, mənzil-kommunal təsərrüfatının, uşaq bağçalarının, səhiyyə və yardımçı təsərrüfatlarının işçiləri) qruplaşdırılır. İstehsal heyəti icra etdikləri funksiyaların xarakterinə görə heyət, şagirdlər və mühafizə işçiləri kateqoriyalarına bölünürlər.

İstehsal heyətinin əsas tərkib hissəsi olan fəhlələr qrupuna bilavasitə məhsul yaradılmasında iştirak edən və habelə istehsal prosesinin normal gedişatını təmin edən işçilər aid olunurlar. İcra etdikləri işin xarakterindəki fərqlərə görə fəhlələr kateqoriyasını 4 əsas qrupa bölmək olar:

1. Texnoloji prosesdə iştirak edən, əmək predmetini emal etmək yolu ilə bilavasitə hazır məhsula çevirən fəhlələr. Lakin bunlardan əlavə, avtomatlaşdırılmış istehsallarda fəhlə-nizamlayıcılar da bu qrupa daxil edirlər, çünki onlar avadanlıqların normal işini təmin edirlər;

2. Xammal, material və hazır məhsulun, yarımfabrikatların daşınması, anbarlaşdırılması və qorunması ilə məşğul olan fəhlələr;

3. Əsas fondların təmirini, istehsal avadanlıqlarının profilaktikasını həyata keçirən, təmir üçün hissə və tərtibatlar istehsal edən fəhlələr;

4. Hazır məhsulun keyfiyyətinə nəzarət işini icra edən fəhlələr.

Birinci qrupa daxil olan fəhlələr əsas, digər qruplara aid edilənlər isə köməkçi fəhlələr hesab olunurlar. Mühəndis-texniki, mütəxəssis və rəhbər işçilər

kateqoriyasına istehsala texniki rəhbərlik işini həyata keçirən işçilər aid olunurlar. Əqli əmək nümayəndələri olan bu kateqoriya işçilər istehsala rəhbərlik və onun təşkilinin konstruktor, texnoloji, təşkilati-texniki və sırf istehsal məsələləri ilə məşğul olurlar. Bu kateqoriya işçilərə müəssisənin rəhbərliyi, menecerlər, baş mütəxəssislər, sex (sahə, növbə) rəisləri, mühəndislər, texniklər, ustalar və s. daxildir. [33.s.,105]

Buraya bəzi iqtisadçılar (əmək, normalaşdırma və s.) da daxil edilir. Qulluqçular kateqoriyasına maliyyə, uçot, təchizat-satış, dəftərxana və bəzi inzibati-idarə işçiləri aid olunurlar. Şagirdlər kateqoriyasına fəhlə peşəsinə yiyələnmək üçün fərdi və briqada (qrup) şəklində həm bilavasitə müəssisənin özündə hamilik yolu ilə və həm də başqa məktəblərə ezamiyyə olunmuş gənclər aid olunur. Bu kateqoriyaya habelə müəssisənin balansında olan texniki-peşə məktəblərinin şagirdləri də daxildir. İstehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, istehsala daha mütərəqqi və mürəkkəb maşınlar tətbiq olunduqca, texnoloji istehsal üsulu təkmilləşdirildikcə, fəhlənin ixtisas dərəcələrinə tələblər də çoxalır.

Əmək vasitələri və əmək predmetləri, məlum olduğu kimi, ictimai istehsalın maddi ünsürləridir. Əmək prosesindəki və məhsulun yaradılmasındakı roluna görə əmək vasitələri istehsalın mühüm amilidir. Məhz əmək vasitələri istehsalın texniki və ictimai əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edir. Əmək vasitələri dedikdə, binalar, qurğular, nəqliyyat vasitələri, iş maşınları və avadanlıqları, güğ maşınları, ötürücü mexanizmlər, ölçü və tənzimləmə cihazları və s. nəzərdə tutulur. Bunların içərisində ən aktivi istehsal avadanlıqlarıdır ki, bunlara xammal və materialları bilavasitə emal edən və onlarda müəyyən fiziki, kimyəvi dəyişiklik apara bilən, onu yeni istehlak dəyərinə çevirə bilən bütün dəzgahlar, maşınlar, aqreqatlar və mexanizmlər daxildir. Əsas fondlar istehsal prosesində uzun müddət və bütövlükdə iştirak edən, öz natural formasını saxlayan və dəyərini istehsal edilən məhsulun üzərinə köhnəlmə dərəcəsindən asılı olaraq – hissə-hissə keçirən əmək vasitələrinin maddi-texniki deyil, dəyərle

ifadə olunmuş formasıdır. Mövcud uçot qaydasına müvafiq olaraq əsas fondların dəyərində istehsal müəssisələrinin, təchizat və satış təşkilatlarının anbarlarında olan maşın və avadanlıqlar, quraşdırmaq üçün verilmiş, quraşdırılması nəzərdə tutulmuş, yolda olan və əsaslı tikintinin balansında olan avadanlıqların dəyəri daxil edilmir.

Müəssisənin əsas fondları istehsal əsas fondları və qeyri-istehsal əsas fondlarına bölünür. İstehsal əsas fondlarına bilavasitə istehsal prosesində iştirak edən, yaxud onun həyata keçirilməsinə yardım göstərən əmək vasitələri daxil edilir. Qeyri-istehsal əsas fondlarına isə müəssisənin ixtiyarında olan mənzil fondları, mədəni-məişət xidmətinin (klublar, uşaq bağçaları, səhiyyə məntəqələri, istirahət düşərgələri və s.) binaları, qurğuları və s. aid edilir. İstehsal əsas fondlarının tərkib hissələrindən biri də qeyri-maddi aktivlərdir. Bunlar da insan əməyinin "məhsulu" olduqlarından dəyərin daşıyıcılarıdır, əsas fondlardır, lakin onların (qeyri-maddi əsas fondların) fiziki əsasları (ölçüləri) yoxdur. Qeyri-maddi aktivlər də, fiziki əsası olan əsas fondlar kimi, uzun müddət istifadə olunduqlarından öz dəyərlərini tədricən itirirlər. Qeyri-maddi aktivlərə patentlər, əmtəə (mal) nişanları, ticarət markaları, lisenziyalar, bir çox hüquqi aktlardan (torpaq və təbii resurslar, ixtiraçılıq və müəlliflik və s.) istifadə, "nou-hau", rəsmiləşdirilmiş məsləhət və s. aid edilir. Müxtəlif sahələrin müəssisələrində istehsal əsas fondlarının strukturu eyni deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, sahənin texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Məsələn, maşınqayırma və metal emalı, qara metallurgiya, kimya və neft-kimya, yüngül sənayedə, o cümlədən toxuğuluq sənayesində iş maşınları və avadanlıqları istehsal əsas fondlarının tərkibində daha çox paya malikdir və bu pay 30 faizdən 50 faizə qədər intervalda tərəddüd edir. Yanacaq sənayesinin (neftçixarma sənayesinin) istehsal əsas fondlarının tərkibində qurğular və ötürücü mexanizmlərin xüsusi çəkisi (təqribən 60 faiz), yüngül, yeyinti, maşınqayırma və metal emalı, kimya və neft-kimya sənaye sahələrinin əsas fondlarının tərkibində binaların xüsusi çəkisi (müvafiq olaraq təqribən 40 faiz, 37 faiz, 27

faiz) daha böyük, hasilat sənaye sahələrində isə nisbətən az olur. Güc maşınları və avadanlıqları aşağıdakı sənaye sahələrinin əsas fondlarında daha böyük paya malik olur: elektroenergetikada (təqribən 33 faiz), şəkər sənayesində (təqribən 10 faiz) və sellüloz-kağız sənayesində (təqribən 6 faiz). Nəqliyyat vasitələrimeşə təsərrüfatı sənayesində (təqribən 13 faiz), balıq sənayesində (təqribən 8 faiz) daha çox yer tutur. Əsas fondlar özlərinin dəyər və istehlak dəyərini tədricən itirməklə köhnəlir: onlar fiziki aşınmaya və mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar [33.s.,146]. İstehsal əsas fondları həm istifadə zamanı və habelə boşdayanmalar vaxtı özünün texniki-istismar xassələrini itirir – belə köhnəlmə (aşınma) fiziki köhnəlmə adlanır. Məhsuldarlıq baxımından mənəvi köhnəlməyə məruz qalmış əmək vasitələrinin aktiv ünsürlərinin konstruksiyasında müəyyən dəyişiklik etmək yolu ilə, başqa sözlə, modernləşdirməklə (yeni avadanlığın köhnəyə nisbətən ucuz başa gəlməsi nətiğəsində mənəvi köhnəlməni modernləşdirmə yolu ilə aradan qaldırmaq mümkün deyil), yəni texniki parametrlərini (güc, sürət, yüklətmə və s.) yaxşılaşdırmaqla, onları yeni «nüsxə» səviyyəsinə qaldırmaq mümkün olur. Modernləşdirmə mümkün olmayan və ya iqtisadi cəhətdən səmərə verməyən halda köhnə avadanlıq yenisi ilə əvəz edilir.[33.s.,128]

Əsas sənaye-istehsal fondlarının mövcudluğu, ilin sonuna, milyon manat

	2010	2011	2012	2013	2014
Sənaye - cəmi	37 165	41 952	46 769	53 529	61 801
Mədəncixarma sənayesi	27 848	30 626	34 171	38 527	44 420
Xam neft və təbii qaz hasilatı	27 170	29 904	33460	37790	43959
Metal filizlərinin hasilatı	78.7	78.9	80,4	83,7	89.2
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədəncixarma sənayesi məhsullarının hasilatı	163.3	144.9	133,2	138,5	106.7
Mədəncixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	436.1	497.8	497,3	514,7	264.8
Neft məhsullarının istehsalı	632.7	719.7	796,1	820,9	849.8
Kimya sənayesi	473.4	428.2	420,1	426,8	431.7

Mənbə: stat.gov.az

İstehsalın maddi ünsürlərindən biri olan əmək predmetləri (xammal və əsas materiallar, yanacaq və elektrik enerjisi, kənardan alınmış yarımfabrikatlar) əmək vasitələri ilə birlikdə məhsulun istehsalı prosesində bilavasitə iştirak edirlər. İstehsalın hər bir tsiklinin yenidən başlanması əvvəlki istehsal tsiklində istehlak edilmiş xammal və materialları əvvəlki natural-əşya formasında yenidən yaratmağı tələb edir. Əmək predmetləri istehsal vasitələrinin tərkib hissəsindən biri olmaqla dəyər formasında dövriyyə fondları adlanır. Dövriyyə istehsal fondları elə istehsal vasitələrindən ibarətdir ki, onlar əmək prosesinə daxil olmaqla hər bir istehsal tskilində tamamilə istehlak olunur, həmin tsikldə öz dəyərini bütünlüklə yaradılan məhsulun üzərinə keçirir və natural formalarını dəyişirlər. Dövriyyə istehsal fondları istehsal olunan məhsul üzərinə öz dəyərlərini tamamilə keçirməklə yanaşı – yanacaq, enerji və köməkçi materialların bir qismi istisna olmaqla – onlar maddi-əşya formasına xas olan özlərinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini də keçirirlər. Məsələn, xromlu-nikelli poladdan istehsal olunmuş hər hansı bir hissəsinin dəyəri dövriyyə fondu kimi poladın dəyərindən ibarət olmaqla bərabər, həm də, tam olmasa da, həmin poladın təbii-texniki və ya fiziki-kimyəvi əlamətləri də həmin hissənin substansiyasına daxil olur.

Müəssisənin dövriyyə fondları özlərinin təyinatına, yaradılma zəruriliyini müəyyən edən şərait və amillərin müxtəlifliyinə görə üç hissəyə bölünür və bunlar aşağıdakılardır. **İstehsal ehtiyatları** – bu, istehsalçı müəssisə tərəfindən alınmış, özünün əmlakı kimi istehsal prosesi üçün hazırlanmış və onun fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə həmin prosesə daxil olmağı gözləyən xammal, material, yanacaq və s.-dir. **Bitməmiş istehsal və özünün istehsalı olan yarımfabrikatlar** – bu, artıq texnoloji prosesə buraxılmış və emalın müəyyən mərhələsində olan material, istehsalı hələ başa çatdırılmamış hissə, bağlama və məmulatlar və habelə özünün istehsalı olan yarımfabrikatlardır. **Gələcək dövrün xərcləri** – bu, dövriyyə fondlarının qeyri-maddi ünsürləri kimi yeni məhsulun layihələndirilməsi və nümunəsinin

yaradılması, onun istehsalı üçün yeni texnologiyanın işlənməsi və tətbiqi və s. ilə əlaqədar xərclərdir ki, cari dövrdə çəkilsələr də gələcəkdə istehsal olunacaq məhsulun maya dəyərinə daxil edilməklə geri qaytarılır. Dövriyyə fondlarının quruluşuna gəlinə, onun təqribən 70 faizi istehsal ehtiyatlarının, 25 faizi bitməmiş istehsal və özünün istehsalı olan yarımfabrikatların və cəmi 5 faizi isə gələcək dövrün xərclərinin payına düşür.

Dövriyyə fondları öz əşya tərkibinə görə sənayenin müxtəlif müəssisələrində texnologiyanın xüsusiyyəti və istehsalın təşkilinin xarakterinə görə formalaşır. Müvafiq olaraq dövriyyə fondlarının dəyər strukturu da fərqlənir.

Elmi-texniki tərəqqinin biznesdəki rolu getdikcə artmaqdadır. Bu, rəqabətin güclənməsi, tamamilə yeni məhsul və texnologiyaların yaranması müddətinin azalması ilə bağlıdır. Nəticədə məhsullar mənəvi cəhətdən sürətlə köhnəlir, onun həyat dövriyyəsi azalır, digər tərəfdən isə yeni-yeni növ məhsulların işlənilib hazırlanması sürətlənir.

1.2. İstehsal potensialı və istehsal gücünün vəhdəti və fərqləri

Müasir ədəbiyyatlarda istehsal potensialı anlayışı müxtəlif səviyyələrdə fərqli şərh olunur. Potensial latın sözü olan “potentia” sözündən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində potensiya halında olan, gizli halda olub sonradan üzə çıxarılan, mümkün olan mənasında işlənir.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal potensialı müəssisənin bazarda baş verən dəyişikliklərə vaxtında və hansı səviyyədə reaksiya vermək imkanlarını müəyyən edir. Belə ki, müəssisənin yeni məhsullar yaratması, istehlakçıların tələblərində baş verən dəyişiklikləri nəzərə alması, yeni bazarlara daxil olması, ayrı-ayrı istehsal resurslarının qiymətlərinin dəyişməsinə müvafiq xərclərin strukturunu dəyişdirməsi və digər bu istiqamətlərdə səmərəli istifadəsi onun mövcud istehsal potensialından asılıdır. İstehsal potensialı dinamik xarakterə

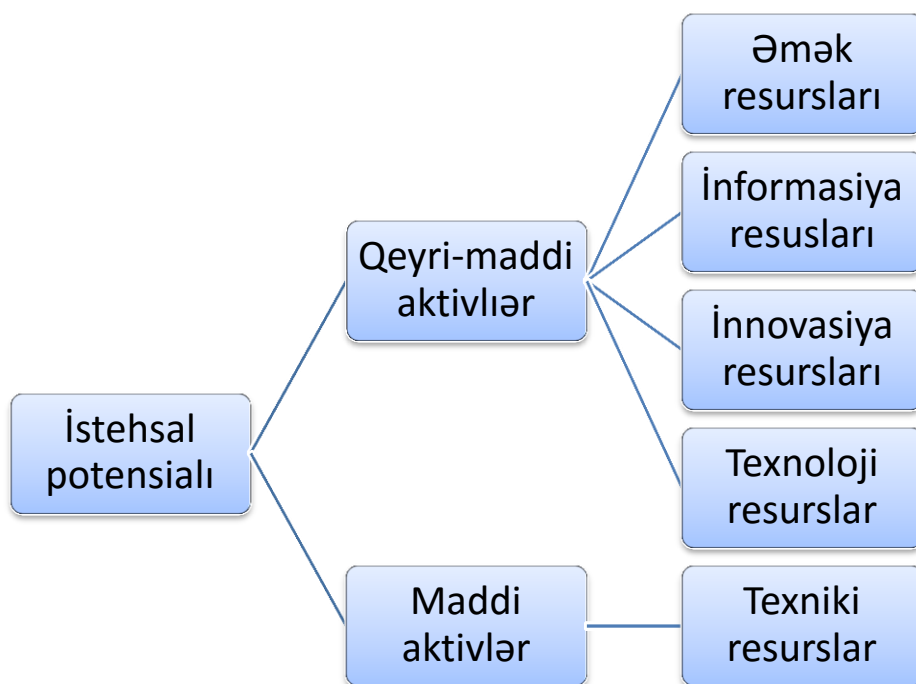
malikdir. Onun mövcud səviyyəsi ölkənin, regionun, sahənin, müəssisənin inkişaf imkanlarını müəyyən edir. Bununla yanaşı qeyd edilən səviyyələrdə inkişafı təmin etmək üçün istehsal potensialının mütəmadi artırılması və ondan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələb olunur.

Müəssisənin istehsal potensialının əsas mahiyyəti yeni nemətlərin yaradılması ilə müəyyən olunur, onun elementləri isə məqsədə uyğun şəkildə hazırlanan məhsulun tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. İstehsal potensialı bu təyinatını o vaxt yerinə yetirə bilər ki, onun elementlərinin tərkib və xarakteristikası hazırlanan məhsulun parametrlərinə uyğun gəlir və bununla müəyyən edilir. Bu halda istehsal potensialının bütün elementləri müəssisə qarşısında duran ümumi məqsədə xidmət edir. Hər bir elementin yeri və funksiyası bütövlükdə elementlərin məcmusuna irəli sürülən tələblərlə müəyyən edilir və onun nizamlılığını xarakterizə edir. Digər tərəfdən istehsal potensialı üçün ümumi olan vəzifələrin elementlərin məcmusu tərəfindən yerinə yetirilməsi göstərir ki, onlar qarşılıqlı əlaqədirlər və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərilirlər. Beləliklə, istehsal potensialı sistemlərə qarşı irəli sürülən tələblərə cavab verir..

Ümumi halda müəssisənin istehsal potensialının elementləri kimi onun fəaliyyəti və inkişafı ilə bağlı bütün resursları hesab etmək olar. Bu resurslar içərisində ən vacibinin seçilməsi kifayət qədər mürəkkəb problemdir. İstehsal potensialının tərkibinin təhlilində əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, onun bütün elementləri eyni zamanda və cəm halında fəaliyyət göstərir. Deməli, potensialın inkişaf qanunauyğunluqları ilə yox, yalnız bu tərkib hissələr əlaqəli şəkildə götürüldükdə açıqlana bilər. Buna görə də, müəssisənin istehsal potensialının elementlərinin tərkibi sistemli şəkildə tədqiq olunmalıdır.

Dissertasiya işində müəssisənin istehsal potensialının tərkibi aşağıdakı sxem formasında göstərilmişdir.

Müəssisənin istehsal potensialının tərkibi.

İstehsal potensialının mahiyyəti elmi cəhətdən araşdırarkən “İstehsal potensialı” və “İstehsal gücü” anlayışlarının oxşar və fərqli cəhətlərinin dəqiqləşdirilməsi elmi və praktiki baxımdan çox vacibdir. İşdə qeyd edilir ki, istehsal gücünün özülündə aparıcı avadanlığın texniki gücü dayanır. Buna avadanlığın “pasport gücü” də deyirlər. Avadanlığın istehsal gücü heç bir halda “pasport gücü”nü ötə bilməz. Həmin gücü müəyyən edən onun konstruksiyasıdır. Konstruksiya gücünü dəyişmək (artırmaq) üçün obrazlı desək avadanlıq konstruksiya olunmalıdır.

İstehsal gücü ilə istehsal potensialının vəhdəti onların məhsul istehsal etmək imkanlarıdır, fərq-birincidə avadanlıq və istehsal meydançasından tam istifadə, ikincidə isə mövcud resurslardan tam istifadədir. Həmçinin istehsal potensialına istehsal fondları tam daxil edilsə, istehsal gücünə onun cüzi bir hissəsi-aparıcı istehsal avadanlıqları daxil edilir.

Müəssisənin istehsal gücü yalnız istehsal əsas fondların maksimal istehsal qabiliyyətini xarakterizə edir, istehsal potensialı isə müəssisənin sərəncamında

olan bütün istehsal resurslarının həcmi və onların potensial imkanlarını göstərir. Bununla əlaqədar olaraq istehsal gücünə texniki imkanlar baxımından istehsal potensialının keyfiyyət xüsusiyyətlərindən biri kimi baxmaq olar. Bu baxımdan, istehsal potensialı istehsal resurslarının məcmusunu əks etdirir, istehsal gücü isə müəssisənin müəyyən dövr ərzində maksimum miqdarda məhsul buraxmaq qabiliyyətini göstərən texniki-iqtisadi göstəricidir. Ona görə də, istehsal gücü istehsal potensialına xas əlamətlərə - tamlıq, mürəkkəbliyə, vəhdətlik, çeviklik-əlamətlərinə malik deyildir.

Müəssisənin istehsal potensialı dinamik, istehsal gücü isə statik xarakterə malikdir. Belə ki, müəssisənin istehsal gücü onun tikilib istifadəyə verildiyi anda formalaşır. Zaman keçdikcə istehsal gücündə müəyyən dəyişikliklər baş versə də, bu diskret xarakter daşıyır. Yəni yeni güclərin istifadəyə verilməsi və ya mövcud olan güclərin sıradan çıxması istehsal gücünü dəyişir. İstehsal potensialı isə müəssisənin xarici mühitində baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşması imkanlarını müəyyən edir və bu imkanlar daimi olaraq dəyişə bilər. Bu baxımdan, müəssisənin istehsal potensialı onun istehsal imkanlarının kəmiyyət tərəfi ilə yanaşı, keyfiyyət tərəfini də əhatə edir. Bundan başqa, müəssisənin istehsal gücü hesablanarkən onun istehsal potensialının bir elementini təşkil edən vadanlıqların məhsuldarlığı və vaxt fondu kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Lakin, müəssisədə istehsal potensialını müəyyən edərkən bütün resursların dəyəri, başqa sözlə onların imkanları nəzərə alınır.

İstehsal gücləri müəssisənin istehsal proqramının planlaşdırılmasının çıxış nöqtəsidir. Əsas fondların aktiv hissəsi olan istehsal gücləri müəssisənin məhsul buraxılışı üzrə potensial imkanlarını əks etdirir. İstehsal əsas fondlarından istifadənin səmərəlilik səviyyəsi öz əksini həm də istehsal gücündən istifadədə tapır. Müəssisənin istehsal gücü – müəyyən dövr ərzində (məsələn, ay, rüb, il) elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərinin, mütərəqqi texnoloji proseslərin və qabaqcıl istehsalat təcrübəsinin geniş tətbiqi, əməyin və istehsalın təşkilinin

təkmilləşdirilməsi əsasında, mövcud istehsal əsas fondlarından tam istifadə etməklə optimal nomenklaturada, çeşiddə və keyfiyyətdə müəyyən məhsul buraxılışı üzrə maksimum imkandır. İstehsal gücü ayrı-ayrı sexlər, aqreqlər, xətlər üzrə də müəyyən edilir.

Müəssisənin istehsal gücü aşağıdakı ardıcılıqla hesablanır: əvvəlcə aparıcı avadanlıqların istehsal gücü, sonra onun vasitəsilə aparıcı istehsal sahəsinin istehsal gücü və sonuncunun vasitəsilə aparıcı sexin istehsal gücü müəyyən edilir. Aparıcı sexin istehsal gücü müəssisənin istehsal gücü kimi qəbul edilir.

İstehsal gücü istehsal bölmələrinin (müəssisə, sex, istehsal sahəsi, iş yeri) il ərzində məhsul buraxmaq üzrə maksimum imkanlarını xarakterizə edən, istehsal potensialını əsaslandırmaq üçün çox qiymətli və hesablama metodikası nisbətən mürəkkəb olan texniki-iqtisadi göstəricidir. Bu göstəricinin əhəmiyyəti istehsal potensialının əsaslandırılması ilə bitmir; onun vasitəsilə habelə mövcud olan istehsal əsas fondlarının imkanları aşkar edilir, investisiyaya ehtiyacın həddi müəyyən edilir. İstehsal gücünün düzgün hesablanmasının mühüm bir əhəmiyyəti də müəssisənin perspektiv üçün avadanlığa tələbatın real həddini və təchizat işinin həcmi aşkar etməkdir. İstehsalı nəzərdə tutulan məhsulun həcmi ilə istehsal əsas fondlarının imkanını müqayisə etməklə əlavə istehsal gücləri və onların işə salınması üçün lazım olan əsaslı vəsait qoyuluşunun məbləğini müəyyən etmək olar. Faktiki məhsul buraxılışı həcmi maksimum mümkün olan istehsal həcmi ilə müqayisəsi birbaşa istehsal güclərindən və dolayısı ilə istehsal əsas fondlarından istifadə səviyyəsini aşkar edir.

Müəssisənin istehsal gücü hesablanarkən metodik baxımdan çox da mürəkkəb olmayan bir qaydaya riayət edilir: əvvəlcə aparıcı avadanlıqların istehsal gücü, sonra bunun vasitəsilə aparıcı istehsal sahəsinin istehsal gücü və sonuncunun vasitəsilə aparıcı sexin istehsal gücü müəyyən edilir. Aparıcı sexin istehsal gücü isə müəssisənin istehsal gücü kimi qəbul olunur. Müəssisənin istehsal gücünün hesablanmasında xüsusi diqqət tələb edən bir amil də

avadanlığın vaxt fondudur. Avadanlığın texniki (mexaniki) gücünün istehsal gücünə çevrilməsi, xüsusilə də hansı həcm də çevrilməsi, onun üçün qəbul edilmiş vaxt fondundan biləvasitə asılı olur. [1.s,348]

Müəssisənin istehsal güclərini hesablayarkən əsas istehsal sexlərinə təhkim olan bütün avadanlıqlar, mövcud avadanlıqlar və sahələr, istehsalın effektiv təşkili, keyfiyyətli xammalın və təkmil alətlərin tətbiqi, müəssisənin iş rejimi mütləq nəzərə alınmalıdır.

İstehsal gücləri bütün il boyu müəyyən edilir, ona görə giriş, çıxış və orta illik istehsal gücləri fərqləndirilir. Giriş gücləri ilin əvvəlinə mövcud avadanlıqlar üzrə müəyyən edilir. Çıxış güclər əsaslı tikinti, avadanlığın modernləşdirilməsi, istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi hesabına sıradan çıxan və yeni daxil olan gücləri nəzərə almaqla plan dövrünün sonuna müəyyən edilir. Orta illik istehsal gücləri (M_{or}) giriş güclərinə (M_g) orta illik daxil olan güclərin (M_d) əlavə edilməsi və fəaliyyət müddətini (T_m) nəzərə almaqla orta illik sıradan çıxan güclərin (M_s) çıxılması yolu ilə hesablanır. Bunu aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$M_{or} = M_g + (M_d \times T_s : 12) - [M_s \times (12 - T_m) : 12]$$

Mövcud gücləri genişləndirmək və yeni gücləri işə salmaq, yenidənqurma, istehsalın texniki silahlanması, təşkilati-texniki tədbirlər hesabına müəssisənin istehsal güclərini artırmaq mümkündür.

İstehsal gücü (onun ölçüsü) bir qrup müəyyənədicisi, təsiredici və həlledici amillərdən asılıdır. Bu amillərə istehsalın ictimai təşkili formaları (təmərküzləşmə, kombinəlaşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə), istehsal avadanlıqlarının sayı və texniki mükəmməllik səviyyəsi, tətbiq edilən texnoloji istehsal üsulunun mütərəqqilik dərəcəsi və s. aid olunur. Lakin istehsal gücünü hesablayarkən yalnız onun həcminə təsiredici deyil, müəyyənədicisi və həlledici rol oynayan amillər nəzərə alınır. Həmin amillər aşağıdakılardır:

- 1.İl ərzində, istismara daxil edilən və istehsaldan götürülənləri nəzərə almaqla, qurulmuş avadanlıqların sayı;
- 2.İl ərzindəki dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, istehsal meydan-
çalarının sahəsi;
- 3.Avadanlığın vaxt fondu;
- 4.Avadanlığın qabaqcıl, texniki cəhətdən əsaslandırılmış məhsuldarlıq norması və məhsulun əməktutumluğu.

Müəssisənin istehsal gücünün hesablanmasında xüsusi diqqət tələb edən bir amil də avadanlığın vaxt fondudur. İstehsal gücü əmək alətlərinin, sadəcə olaraq, mexaniki güclərinin məcmusu deyildir; əmək alətlərinin texniki gücləri öz-özlüyündə hələ istehsal gücü ola bilməzlər, onlar yalnız canlı əməklə birləşdirildiyi təqdirdə istehsal gücünə çevrilə bilirlər. İstehsal gücünü texniki (mexaniki) gücdən fərqləndirən bir cəhət də, mexaniki gücün kəmiyyətinin avadanlığın vaxt fondundan asılı olmamasıdır. İstehsal gücünün həcmi isə avadanlığın iş vaxtı fondu ilə müəyyən olunur. Başqa bir cəhət isə, istehsal gücünün həcminə istehlak edilən xammalın keyfiyyəti, fəhlələrin mədəni-texniki səviyyələri, istehsal olunan məhsulun texniki səviyyəsi təsir etdiyi və həmin amillər dəyişkən olduqlarından istehsal gücü də dəyişdiyi halda, avadanlığın texniki gücü hər hansı istismar şəraitində öz ölçüsünə görə nə artmır və nə də azalmır. İstehsal gücü müəyyən olunarkən müəssisənin ehtiyat və təcrübə-sınaq sahələrinin avadanlıqları da hesablamağa daxil edilir. Ehtiyatda olan avadanlıqlar istehsalın vaxtlı-vaxtında hazırlığını və yeni növ məhsul buraxılışının mənimsənilməsini asanlaşdırır, istehsalın çevikliyi artırır, planın yerinə yetirilməsi gedişində meydana çıxan disproporsiyaların aradan qaldırılması problemini həll edə bilər. Fasiləsiz istehsal prosesi əsasında işləyən müəssisələr üçün istehsal gücü - ildəki təqvim günlərinin sayı və günün uzunluğu əsasında hesablanır. Əsas sexləri iki və ya bundan az növbədə işləyən müəssisələr üçün istehsal gücü – avadanlığın ikinövbəli, bəzi müəssisələr üçün isə üçnövbəli iş rejimi əsasında müəyyən edilir.

Neftçixarma neftqaz sahəsi. Onun istehsal gücləri neft yatağı və istismar quyu fondudur. Neft mədəni o ərazidə yaradılır ki, mövcud ola bilir ki, orada neft ehtiyatlar toplanmış neft yatağı vardır. Məqsədli məhsul olan nefti quyularla hasil edirlər. Deməli neftçixarm neftqaz sahəsinin istehsal gücləri məhz neft quyularıdır (neft yatağı işləri gerçəklikdir). Sual yarana bilər ki, istismarda olan digər əsas fondlar hansı mənə daşıyır. Cavab çox yığcamdır: nasos-kompresor stansiyalarının avadanlığı, mancaqaq dəzgahı, mədəndaxili ötürücü nasoslar, traplar, seperatorlar, rezervuarlar və i.a. xidmət müddətinə görə əsas istehsal fondu qəbul edilib. İstehsaldakı funksiyalarına görə, onlar yalnız xidmət göstərilir. Oudur ki, istehsal güclərini neft (qaz) quyuları təşkil edir. Neft yatağı da onlara aid edilməlidir. İstismar quyu fondunu istehsal gücləri təqdim etmək sübut tələb etmir, amma neft yatağının istehsal güclərinə aid edilməsi əsaslandırılmalıdır. Bu məsələ ilk dəfə olaraq iqtisadiyyat elminə çıxarılır.

Neft yatağına həm istehsal gücləri, həm də istehsalın maddi texniki bazası kimi baxılmalıdır. İstehsalın təşkili əsasları sahə elmi bu məsələlərə təkzibedilməz sübut gətirməlidir. Sübut əsaslandıqda təşkil məsələləri qoyula bilər. [3.s,90]

İstənilən neft yatağını istehsal güclərinə aid etməsi düzgün deyildir. Çünki neft mədənlərinin istehsal güclərini vahid siyasətə aid etmək olmaz. İstehsal güclərinə o neft yatağı aid olunmalıdır ki, həmin neft yatağı işlənmənin son mərhələsindədir. Yalnız bu halda neft yatağı istehsal güclərinə daxil olar və bu istehsal güclərinin istifadəsi imkanları tədqiq edilə bilər. Neft yatağının işlənmənin son mərhələsində olmasının istehsal güclərinə daxil edilməsinin digər əsaslandırıcı tərəfi də vardır. Həmin bu digər tərəf bunlarda təcəssüm edir. İşlənməyə ilk dəfə daxil olan yataq çox enerjili sayılır (fakt belədir). Onun imkanlarının artırılmasına ehtiyac yaranmır. Ehtiyac yalnız onda yaranır ki, bu imkanların tükənməsinin qarşısı alınan tədbirlər görülsün. Burada istehsalın təşkili məsələsi bundan ibarətdir ki, lay təzyiqi məqsədli istifadə olunsun. Bu mahiyyətinə görə istehsalın təşkilinin tənzimləmə variantı adlanır. İstehsalın

təşkili əsasları sahə elmi bu məsələlərə təkzibedilməz sübut gətirməlidir. Sübut əsaslandıqda təşkil məsələləri qoyula bilər. İstənilən neft yatağını istehsal güclərinə aid etməsi düzgün deyildir. Çünki neft mədənlərinin istehsal güclərini vahid siyasətə aid etmək olmaz. İstehsal güclərinə o neft yatağı aid olunmalıdır ki, həmin neft yatağı işlənmənin son mərhələsindədir. Yalnız bu halda neft yatağı istehsal güclərinə daxil olar və bu istehsal güclərinin istifadəsi imkanları tədqiq edilə bilər. Neft yatağının işlənmənin son mərhələsində olmasının istehsal güclərinə daxil edilməsinin digər əsaslandırıcı tərəfi də vardır. Həmin bu digər tərəf bunlarda təcəssüm edir. İşlənməyə ilk dəfə daxil olan yataq çox enerjili sayılır (fakt belədir). Onun imkanlarının artırılmasına ehtiyac yaranmır. Ehtiyac yalnız onda yaranır ki, bu imkanların tükənməsinin qarşısı alınan tədbirlər görülsün. Burada istehsalın təşkili məsələsi bundan ibarətdir ki, lay təzyiqli məqsədli istifadə olunsun. Bu mahiyyətinə görə istehsalın təşkilinin tənzimləmə variantı adlanır. Yataq işlədikcə onun enerjisi tükənir, bu halda istehsalın təşkili başqa varianta keçir. Odur ki, hər təşkilin öz yanaşmaları formalaşır. Neft yatağının işlənmənin son mərhələsində olan variantında imkanların istifadəsinin müəyyənləşdirilməsi tamamilə başqa olan göstəricilərlə səciyyələndirilməlidir. Burada neft yatağının enerjisinin saxlanması deyil, onun əlavə enerjiyə olan tələbatı əsas götürülür. İşlənmənin son mərhələsində olan neft yatağının istifadəsi imkanlarının müəyyən edilməsi üçün iki göstəricidən istifadə etmək kifayətdir. Bu göstəricilər bunlardır: layın neft verən əmsalı K_v , laylara süni təsir üsulları ilə çıxarılmış əlavə neftin həcmi ΔQ_t . Bu iki göstərici bir-biri ilə əlaqələndirir. Onları əlaqələndirən neft yatağı, ondan hasil edilmiş neftin həcmidir. Odur ki, onların əsasında neft yatağının işlənməsi və istismarında olan müəyyən etmək olur. İstehsalın təşkili əsasları fənni quyuların istifadəsini deyil, istifadəni aktivləşdirən ehtiyat imkanları tədqiq edir. İstifadənin imkanlarının varlığını səciyyələndirmək üçün hesabı göstərici işləmək lazımdır (biz düzəldici əmsal təyin edirik). Həmin göstərici riyazi olaraq bu ifadə ilə hesablanır.

$$K=N_h K_{11}(1-\mu) ; K_1= \frac{Nf}{Ni}$$

Burada; N_h -neft verən quyuların sayı, quyu;

Nf -fəaliyyətdə olan fonddakı quyuların sayı quyu;

Ni -istismar fondunda olan quyuların sayı, quyu;

μ -neftçıxarmada daim fəaliyyət göstərən mənfi təsirlərin xüsusi çəkisi.[3.s,102]

1.3.İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri

Deyək ki, müəssisənin istehsal potensialı sərəncamda olan bütün resurslardan daha səmərəli istifadə şəraitində kəmiyyət və keyfiyyət baxımından maksimum məhsul buraxılışını əks etdirir. Başqa sözlə, imkanların maksimum reallaşması halı müəssisənin istehsal potensialı anlayışında ehtiva olunur.

Firmanın səmərəli fəaliyyətinə təsir edən amillər içərisində **daxili mühitin** – yaratdığı amillərin də özünəməxsus rolu və yeri vardır.Firmadaxili amillərin – xarici amillərlə müqayisədə – idarə edilməsi,nəzarətdə saxlanması sahibkar üçün ciddi çətinliklər yaratmır. **Firmanın daxili mühitini**, hər şeydən öncə, onun istehsal potensialı (gücü) müəyyən edir. İstehsal potensialı yaradıcı xüsusiyyətə malik fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün – məhsul istehsal etmək, istehsal xarakterli işlər görmək və xidmətlər göstərmək – müəssisənin kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, həmçinin, onların müvafiq nisbətdə qarşılıqlı təsiretmə əsasında baş verən inteqrasiyası müəssisənin istehsal imkanını müəyyən edir.Müəssisənin istehsal potensialının keyfiyyəti, mükəmməlliyi yeni məhsulların yaradılması ilə müəyyən olunur, onun elementləri isə hazırlanan məhsulun tələblərinə, texniki-iqtisadi baxımdan, uyğunlaşdırılmalıdır.İstehsal potensialı özünün bu təyinatını o vaxt yerinə yetirə bilər ki, onun elementlərinin tərkibi və xarakteristikası hazırlanan məhsulun texniki parametrlərinə uyğun gəlsin və bununla müəyyən

edilsin. Yalnız bu halda istehsal potensialının bütün elementləri müəssisə qarşısında duran ümumi məqsədə xidmət edə bilər. Hər bir elementin yeri və funksiyası bütövlükdə elementlərin məcmusu qarşısında qoyulan tələblərlə müəyyən olunur və onun səfərbərlik səviyyəsini xarakterizə edir. Müəssisənin daxili mühitini kadrlar, istehsal vasitələri (əmək vasitələri və əmək cismləri), informasiya və maliyyə vəsaitləri təşkil edir. Müəssisənin kadrları, əmək vasitələri (istehsal əsas fondları), əmək cismləri (dövriyyə fondları) haqqında kitabın dördüncü bölməsində ətraflı məlumat veriləcəkdir. Daxili mühitin doğurduğu amillərdən biri kimi informasiyaya gəlincə, göstərmək lazımdır ki, müəssisədə informasiya öz tərkibinə görə, kommersioniya, texniki və operativ informasiyalardan ibarət olur. Kommersioniya informasiyası məhsulun reallasdırılması və istehsal xərclərinə aid olan məlumatları əks etdirirsə, texniki informasiya məhsulun xarakteristikası və onun istehsalı texnologiyası haqqında məlumatlar toplusudur. Operativ informasiya əsasında istehsal heyyyətinə tapsırıqlar verilir, onları iş yerləri üzrə bölüşdürür, istehsal prosesinin gedişinə nəzarət edir, uçot və tənziqləmə kimi funksiyaları həyata keçirirlər.

Müəssisədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məhdud miqdarda istehsal resurslarından istifadəyə dair qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Qərarların qəbulu səmərəlilik prinsipinə cavab verməli, müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərən bütün amilləri nəzərə almalı və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun olmalıdır.

Müəssisə və ya firma sahibi istehsal amillərinin dövriyyəsinə sürətləndirməkdə bilavasitə maraqlıdır, çünki istehsal amilləri qədər çox dövr etsə, bir o qədər çox gəlir-mənfəət gətirər. Amillərin hərəkəti müəyyən vaxt ərzində baş verir. Onların dövriyyəsi vaxtı amillərin istehsal və tədavül mərhələlərindən keçdiyi vaxtın cəmindən ibarətdir. Bu baxımdan dövriyyə vaxtının qısaltılmasına istehsal və tədavül vaxtı mühüm təsir göstərir. İstehsal vaxtının mühüm tərkib hissəsi iş dövrüdür. İş dövrü nə qədər qısa dırsa, amillərin dövriyyəsi də bir o

qədər sürətlidir. Bunun üçün əmək məhsuldarlığı və intensivliyini yüksəltmək, çoxnövbəli iş günü, müxtəlif növ texniki təkmilləşdirmələr və s. tətbiq etmək yolu ilə iş dövrü qısaldılır. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin qarşısında duran məqsədlər, qərarların qəbul edilməsi ilə əldə olunması arzu edilən son nəticələri özündə əks etdirir. Əsas məqsədlə əlaqədar müəssisələrin qarşısında konkret vəzifələr qoyulur və bunlara aşağıdakılara iddirlər:

-ən az xərclə daha yüksək iqtisadi nəticələr əldə etmək;

-buraxılacaq məhsulların keyfiyyətini mütəmadi olaraq yaxşılaşdırmaq və onun rəqabət qabiliyyətini artırmaq, yeni növ məhsulların hazırlanmasını və mənimsənilməsini təmin etmək;

-əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və fondveriminin artırılmasına nail olmaq;

-elmi cəhətdən əsaslandırılmış normativ və normaları işləyib hazırlamaq və ümumiyyətlə, normalaşdırma işlərini təkmilləşdirmək;

- istehlakçıların sifarişlərinin vaxtında və tələb olunan keyfiyyətdə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün zəruri təşkilati-texniki, iqtisadi və digər tədbirləri işləyib hazırlamaq və onları həyata keçirmək;

- müəssisənin rentabelli işləməsinə, material-enerji, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməklə məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınmasına nail olmaq;

- əmək kollektivinin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq və sosial qəbildən olan məsələlərin həlli üçün tədbirlər işləyib hazırlamaq və bunları realizə etmək və s.

Müəssisənin seçim imkanlarını, əsasən, onun daxili mühiti müəyyən edir. Müəssisənin daxili mühitini onun istehsal potensialı müəyyən edir. İstehsal potensialı yaradıcı xüsusiyyətə malik fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün müəssisənin sərəncamında olan resursların məcmusudur. Bu resursların kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, həmçinin onların müvafiq nisbətdə qarşılıqlı inteqrasiyası müəssisənin istehsal imkanını müəyyən edir. Müəssisənin istehsal

potensialının əsas mahiyyəti yeni məhsulların yaradılması ilə müəyyən olunur, onun elementləri isə hazırlanan məhsulun tələblərinə məqsədəuyğun şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır. İstehsal potensialı özünün bu təyinatını o vaxt yerinə yetirə bilər ki, onun elementlərinin tərkibi və xarakteristikası hazırlanan məhsulun parametrlərinə uyğun gəlsin və bununla müəyyən edilsin. Yalnız bu halda istehsal potensialının bütün elementləri müəssisə qarşısında duran ümumi məqsədə xidmət edə bilər. Hər bir elementin yeri və funksiyası bütövlükdə elementlərin məcmusu qarşısında qoyulan tələblərlə müəyyən edilir və onun səfərbərlik səviyyəsini xarakterizə edir. Müəssisənin daxili mühitini kadrlar, istehsal vasitələri, informasiya və maliyyə vəsaitləri təşkil edir.

Əsas kapitaldan istifadənin yaxşılaşdırılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki ictimai istehsalın səmərəliliyinə, müəssisənin işinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri birbaşa təsir edir. Belə ki, əsas istehsal fondlarının daha yaxşı istifadə olunması əlavə kapital qoyuluşu olmadan da istehsal həcmi artırır, yəni boşdayanmaların ləğvi, təmirlər sayının azaldılması, təmir sürətinin artırılması və digər tədbirlər yolu ilə texnikadan daha tam istifadə olunması müvcud əsas kapitaldan məhsul artımını təmin edir; əsas kapitaldan istifadənin yaxşılaşdırılması ilə əmək resurslarından tam istifadə olunur və onların məhsuldarlığı artır. Məsələn, quyuların optimal texnoloji iş rejimlərinin təyin olunması və saxlanması mədən işçilərinin sayının dəyişmədiyi halda neft hasilatını artırmağa imkan verir. Bu halda yeni quyuların qazılmasına ehtiyac azalır və neft-mədən avadanlığına sərf olunan əmək daha məhsuldar şəkildə istifadə olunur; əsas kapitaldan istifadə səmərəliliyinin yaxşılaşdırılması nəticəsində məhsulun maya dəyəri aşağı düşür.

Bazar münasibətlərinə keçid iqtisadiyyatın inkişafı və onun idarə edilməsinin son vaxtlara qədər aksioma kimi qəbul edilən bir sıra nəzəri və praktiki əsaslarına keyfiyyətə yenidən baxılmasını tələb edir. Şübhəsizdir ki, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və sürətli inkişafı intensiv üsula söykənməli, mövcud istehsal potensialından dağıdıcı deyil, səmərəli istifadəyə

əsaslanmalıdır.İstehsal potensialı və ondan səmərəli istifadə edilməsi geniş və çoxcəhətli bir problemdir.O,təkcə nəzəri,metodoloji və tətbiqi aspektləri deyil,eyni zamanda texniki,texnoloji,iqtisadi və sosial problemləri də əhatə edir.Potensial sözünün ensiklopedik mənası gizli qüvvə olmaqla,geniş mənası isə müəyyən bir vəzifənin yerinə yetirilməsi,məqsədə nail olunması üçün hərəkətə gətirilib səfərbər edilən vəsaitlər,ehtiyatlar,mənbələrdir.

İctimai istehsalın formasından asılı olmayaraq işçi qüvvəsi və istehsal vasitələri onun əsas amilləri olmaqla, istehsal potensialının ən mühüm elementlərini təşkil edirlər.Bundan əlavə məhsuldar qüvvələrin müəyyən dərəcədə inkişafını şərtləndirən təbii ehtiyatlar da istehsal potensialının elementidir.Məlum olduğu kimi məhsuldar qüvvələrin elementini təşkil edən əmək cisimləri öz iqtisadi mahiyyətinə görə istehsal potensialına daxil edilmir.Lakin istehsal prosesində uzun müddət deyil,ancaq birdəfəlik iştirak edən və istehsal prosesindən çıxarılan əmək cisimləri bütünlükdə istehsal potensialının səmərəliliyinə biləvasitə təsir edir.

İstehsal potensialının mövcud imkanlarını xarakterizə edərkən onun sahə və ərazi quruluşu tədqiqat obyektini kimi götürülə bilər.Əlbəttə istehsal potensialından səmərəli istifadə etmək imkanlarını kompleks şəkildə,yəni onun sahə və ərazi quruluşunu təcrid etmədən araşdırmaq məqsədəuyğundur.Bununla yanaşı, istehsalın səmərəli təşkili formaları olan ixtisaslaşma,kombinələşmə,kooperasiyanın inkişaf səviyyəsi istehsal potensialının sahə və ərazi quruluşuna əhəmiyyətli təsir edir.Burada mütənasiblik və tarazlıq prinsipinin gözlənilməsi istehsal potensialının elementləri arasında da uyğunluq gözlənilməsinə şərait yaradır.

Yalnız bu əsasda kapital qoyuluşu,struktur və investisiya siyasətinin rəasional strategiyasını müəyyən etmək mümkündür.Bu bir həqiqətdir ki,hər bir istehsal prosesi əsas istehsal fondlarının,əmək vasitələrinin və işçi qüvvəsinin qarşılıqlı əlaqədə olan vəhdətindən ibarətdir.İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyi təkcə bu elementlərin ayrı-ayrılıqda istifadə edilməsindən

deyil, həmçinin bu elementlərin istehsal prosesindəki rəşional birləşməsindən də istifadə edilməsindən asılıdır.

Müəyyən istehsal potensialının qiymətləndirilməsi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri haqqında informasiyanı almağa, ehtiyatları müəyyən etməyə, müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarını qiymətləndirməyə, proqnozlaşdırmağa və eləcə də təşkilati idarəetməni formalaşdırmağa imkan verir.

Müəssisənin ümumilikdə istehsal potensialı dəyərinin aşağıdakı qaydada hesablanması daha məqsədəuyğundur:

$$P = F_{\text{əs}} + S_{\text{h}} + S_{\text{t}} + S_{\text{i}} + M_{\text{r}}$$

Burada, P - müəssisənin istehsal potensialı;

$F_{\text{əs}}$ - istehsal əsas fondların dəyəri;

S_{h} - sənaye istehsal heyətinin dəyəri;

S_{t} - istifadə olunan texnologiyanın dəyəri;

S_{i} - informasiya elementinin dəyəri;

M_{r} - material resursların dəyəri;

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyini müəyyənəşdirmək üçün aşağıdakı yollardan istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı:

- müəssisələrin fəaliyyətinin istehlakçıların dəyişən tələbatına uyğunlaşdırıla bilmə səviyyəsi ilə;
- müəssisədə innovasiya məhsulu istehsalının mövcudluğu ilə;
- müəssisələrdə istehsal olunan mövcud məhsul nomenklaturasından fərqli olaraq, yeni məhsul istehsalına keçid imkanları ilə.

Müəssisədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün istehsaldaxili ehtiyatlarının aşkar edilməsi resurslardan səmərəli istifadə olunmasından birbaşa asılı olur. Bu ehtiyatlara: məhsulun əmək tutumunun aşağı salınması, iş vaxtından istifadənin yaxşılaşdırılması, istehsal heyətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, xammal və materiallara qənaət, istehsal əsas fondlarından

istifadənin yaxşılaşdırılması və fondutumunun aşağı salınması aiddirlər. Müəssisədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ehtiyatlarını: intensiv ehtiyatlar– əmək tutumunun aşağı salınması və ekstensiv ehtiyatlar – iş vaxtının artırılması üzrə ehtiyatlara bölmək olar. Əmək məhsuldarlığının ehtiyatları onun konkret amillərinin təsiri ilə əlaqədardır. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir. Əmək məhsuldarlığını yüksəltməyin maddi-texniki amillərinə: elmi-texniki tərəqqinin əsasında istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, robotlaşdırılması, yeni texnikanın tətbiqi və mövcud avadanlıqların modernləşdirilməsi, hissənin, konstruksiyanın və digər parametrlərin dəyişdirilməsi, yeni texnoloji proseslərin işlənməsi və tətbiqi, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi aiddir. İqtisadi amillərə kollektivin və ayrı-ayrılıqda hər bir işçinin əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün ən əlverişli maliyyə və digər iqtisadi stimulların yaradılması aiddir. Sosial amillərə gəlincə, bunlara kadrların mədəni-texniki və mənəvi səviyyəsi, ixtisası, əmək məhsuldarlığının artımının mənəvi cəhətdən stimullaşdırılması dərəcəsi və formaları aid edilir. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin ehtiyatları tükənməzdir, bu və ya digər formada və kəmiyyətdə təkrar olunur. Bu, elmi-texniki tərəqqinin fasiləsizliyi ilə bağlıdır. Elə buna görə də elmi-texniki tərəqqi istehsalın inkişafı və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin həlledici amili hesab olunur. Yeni maşın və mexanizmlərin tətbiqi, mütərəqqi material növlərinin istifadəyə verilməsi, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, yeni texnoloji istehsal üsullarının tətbiq olunması – bütün bunlar istehsalın inkişafı üçün əsasdır. Sadalanan tədbirlərin səmərəliliyi isə kadrların ixtisasını artırmadan mümkün deyildir. Çünki yeni texnikadan istifadə və yeni texnoloji proseslərin idarə olunması yalnız yüksək ixtisaslı kadrlar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Lakin texnikanın inkişafı da, insanın əməyi də o zaman səmərəli ola bilər ki, onlar istehsalın düzgün təşkili şəraitində fəaliyyət göstərmiş olsunlar. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin stimullaşdırılmasında və işçilərin sosial rifahının artırılmasında əmək haqqının səviyyəsi böyük rol oynayır. Əmək haqqının təşkilinin

təkmilləşdirilməsi əmək məhsuldarlığı artımının mühüm amillərindən biridir. Hazırda bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar qiymətlərin sərbəstləşdiyi, sosial xidmətlərin kommersiyalaşdığı şəraitdə əmək haqqının yeni tələblərə uyğun müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin iqtisadi inkişafına və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə əsas fondların yalnız geniş təkrar istehsalı ilə deyil, həm də mövcud əsas fondlardan istifadə səmərəliliyini yüksəltməklə nail olmaq mümkündür. İstehsal əsas fondlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyi bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bu göstəricilər ümumiləşdirici (iqtisadi) və xüsusi (texniki və texniki-iqtisadi) göstəricilərə bölünür. Müəssisələrin istehsal əsas fondlarından istifadəni səciyyələndirən iqtisadi (ümumiləşdirici) göstəriciləri bir çox texniki-təşkilati və iqtisadi amillərdən asılıdır və əsas fondlardan istifadənin son nəticəsini xarakterizə edir. Buraya fondverimi və fondtutumu göstəriciləri aid olunur. Müəssisə üzrə fondverimi həcm göstəricilərindən birinin – əmtəəlik, ümumi və ya xalis məhsulun istehsal əsas fondlarının orta illik dəyərində nisbəti kimi müəyyən edilir və bu, əsas fondların bir manatına düşən məhsul buraxılışını özündə əks etdirir. Fondverimi nə qədər yüksək olarsa, əsas fondlardan bir o qədər yaxşı istifadə olunur.

Fondverimi (F) göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$F = \frac{V}{F_{\text{əS}}}$$

Burada, V – il ərzində istehsal edilən məhsulun dəyəri, manatla;

F_{əS} – istehsal əsas fondlarının orta illik dəyəri, manatla.

Fondverimi göstəricisinin əksi olan göstərici fondtutumu adlanır və buraxılan məhsulun hər manatına düşən istehsal əsas fondlarının (dəyərə görə) miqdarından ibarətdir. Fondtutumu (F_t) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$F_t = \frac{F_{\text{əS}}}{V}$$

Avadanlığın ekstensiv yüklənməsi əmsalı (Kekst) ondan vaxta görə istifadə səviyyəsini xarakterizə edir və eynitipli avadanlığın hər

bir qrupu üzrə aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$Kekst = \frac{Ff.v}{Fn}$$

Burada, $Ff.v$ – avadanlığın faktiki iş vaxtı, saatla;

Fn – avadanlıqdan mümkün istifadə vaxtıdır (rejim, plan və ya həqiqi vaxt fondu), saatla.

Maşın və avadanlığın güclərinə və məhsuldarlığına görə istifadə səviyyəsi intensiv istifadə əmsalı ($Kint$) adlanan xüsusi (texniki) göstərici ilə xarakterizə olunur ki, bu da aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Kint = \frac{Tv.n}{Tf}$$

Burada, $Tv.n$ – məhsul (iş) vahidi üçün texniki cəhətdən əsaslandırılmış vaxt norması;

Tf – məhsul (iş) vahidinin hazırlanması üçün faktiki sərf olunmuş vaxtdır.

Vaxta və güçə görə maşın və avadanlıqdan istifadənin inteqral əmsalı (Ku) yuxarıda hesablanmış iki əmsalın – $Kint$ və $Kekst$ -nin hasili kimi tapılır:

$$Ku = Kekst \times Kint$$

İnteqral əmsalının yüksəldilməsi bütün istehsal prosesini əhatə edən tədbirlər kompleksi: qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi, texnoloji proseslərin intensivləşdirilməsi; avadanlığın planlı boş dayanmasının azaldılması və plandankənar boş dayanmaların aradan qaldırılması; avadanlığın qeyri-məhsuldar işinin ləğv edilməsi; xammal və materialın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s. ilə təmin edilir. [33.s, 135]

Müəssisələrin qarşısında duran mühüm iqtisadi vəzifələrdən biri də dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılmasıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə, onlardan istifadə səviyyəsini qiymətləndirmək lazımdır, qənaətin və ya israfçılığın həddi dəqiqləşdirilməlidir. Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə səviyyəsini öyrənmək üçün iqtisadi göstəriğilər sistemindən istifadə olunur. Material resurslarından və habelə dövriyyə vəsaitlərinin digər ünsürlərindən səmərəli istifadə edilməsi, nəticədə, ümumiləşdirici bir göstərici

olan dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətini artırır. Bu onunla nəticələnir ki, dövriyyə vəsaitləri özlərinin dövrələri zamanı pul formasından istehsal ehtiyatlarına və bunların istifadəsinin nəticəsi kimi əmək məhsuluna və sonuncunun da realizə olunması yolu ilə yenidən pul formasına keçməsi müddəti azalır; təkrar istehsalın fasiləsizliyi daxilində mərhələlərin biri-birini əvəz etməsi sürətlənir, başqa sözlə, az vaxt intervalında baş verir.

Dövriyyə fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması iqtisadi cəhətdən böyük səmərə verir. Məhsul vahidinin hazırlanmasına maddi-enerji ehtiyatları sərfinin azaldılması, eyni miqdarda maddi-enerji ehtiyatlarından daha çox məhsul istehsal etməyə, onun maya dəyərini və materialtutumunu aşağı salmağa, müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və s. imkan verir. Maddi-enerji ehtiyatlarından istifadəni qiymətləndirmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərdən birincisi ilkin xammaldan hazır məhsul çıxımı əmsəlidir. Bu göstərici faizlə də ifadə olunur və müəssisənin ilkin xammaldan nə qədər hazır məhsul istehsal edə bildiyini səğiyələndirir. Məsələn, xam neftdən benzin, şəkər çuğundurundan şəkər, dəmir filizindən dəmir və s. məhsul çıxımı əmsəlləridir və ilkin xammaldan istifadə səviyyəsini səğiyələndirir. Xammal və materialdan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən ikinci əsas göstərici materialdan istifadə əmsəlidir. Bu əmsal məhsulun hazırlanması prosesində əmələ gələn itkilərin miqdarını göstərir. Bu əmsalın plan və faktiki növlərini fərqləndirirlər. Xammal və materialdan istifadənin plan əmsalı məhsul vahidinin xalis çəkisinin, həmin məhsulun hazırlanması üçün material məsrəfi normalarına görə sərf ediləcək materialın miqdarına olan nisbətini, faktiki istifadə əmsalı isə – məhsul vahidinin xalis çəkisinin faktiki sərf olunmuş materialın miqdarına olan nisbətini xarakterizə edir. Ayrı-ayrı üsürlərin deyil, dövriyyə vəsaitlərindən bütünlükdə istifadə səmərəliliyi üç əsas göstəriyi ilə – dövretmə əmsalı (dövretmələrin sayı), dövriyyə vəsaitlərinin yüklənmə əmsalı və bir dövriyyənin uzunluğu ilə (günlərlə) – xarakterizə olunur.

İstehsalatda materiallara qənaət aşağıdakı düsturlarla müəyyən olunur:

$$Q = N \times Pf - F$$

Burada, Q – hesabat dövründə materiala qənaətin miqdarı;

N – məhsul, hissə, məmulat vahidinə material məsrəfi norması;

Pf – hesabat ilində məhsul, hissə, məmulatdan faktiki istehsalın həğmi;

F – hesabat ilində materialın faktik məsrəfi.

Fərz edək ki, sex hesabat ilində 5000 hissə hazırlamış və onların istehsalına 18200 kq polad istehlak etmişdir. Bir ədəd hissəyə məsrəf norması 3,9 kq-dır.

Bu məmullara görə polada qənaətin miqdarı aşağıdakı kimidir:

$$3,9 \times 5000 - 18200 = 19500 - 18200 = 1300\text{kq}$$

Hesablama nəticəsinin müsbət işarə ilə alınması qənaəti, mənfi işarə ilə alınması israfçılığı göstərir.

FƏSİL II BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ NEFT EMALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL POTENSİALINDAN İSTİFADƏ SƏVİYYƏSİNİN TƏHLİLİ

2.1. Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Tarixi mənbələrdə primitiv də olsa, Azərbaycanda ilk neft emalının hələ erkən orta əsrlərdə aparıldığını bəyan edən çoxsaylı məlumatlar vardır. Lakin ölkəmizdə nisbi sənaye və mexaniki biçimli ilk neft emalı müəssisələrinin XIX əsrin əvvəllərində intişar tapdığı daha dəqiqliklə tarixdə yer almışdır. Belə ki, həmin illərdə neftdən daha qiymətli məhsullar almaq zəminində onun emalı işi də genişlənməmişdir. Hələ 1837-ci ildə Bakı yaxınlığındakı Balaxanı kəndində neftayırma zavodu tikilmiş, 1868-ci ildə isə artıq 23 belə kiçik zavod fəaliyyət göstərmişdir. 1875-ci ildə isə neft emalı müəssisələrinin sayı 62-yə yüksəlmişdir. Artıq 1900-cü ildə Bakıda 66 kerosin, 18 kerosin-yağ, 3 yağ, 4 benzin, 2 qudron və bir surroqat emalı zavodları fəaliyyət göstərməkdə idilər. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra neft emalı müəssisələri də milliləşdirilməyə məruz qalmışdı. Dağınıq halda olan bu strukturlar transformasiya zamanı cəmi 18 müəssisəni əhatə edirdi ki, onların da əksəriyyəti yarı gücü ilə işləyirdi. Sonradan neft emalı müəssisələrinin bərpasına, texniki cəhətdən yenidən qurulması işlərinə başlanıldı. Bir sıra neftayırma zavodları rekonstruksiya olunaraq müasir texnika ilə təhciz edildilər. 1953-cü ildə isə nəhəng Yeni Bakı Neftayırma zavodu işə düşdü. Uzunmüddətli istismardan sonra neft emalı müəssisələrində avadanlıq və qurğuların fiziki və mənəvi aşınması yeni problemlər doğurdu. Modernizasiya çətinliyini isə başlıca olaraq bu müəssisələrin fundamental zavod təməlinə deyil, ayrı-ayrı pərakəndə istehsal sahələrinin birləşdirilməsi əsasında yaradılması qaynaqlandırır. Buna baxmayaraq, ötən əsrin 70-ci illərində neft emalı zavodlarında mövcud texnoloji qurğuların rekonstruksiyası işləri aparıldı və həmin zavodlar o zaman üçün

müasir olan nəhəng texnoloji emal qurğuları ilə təchiz edildi. İstismara buraxılan yeni qurğular istehsalın genişləndirilməsinə, xammal və materiallardan daha səmərəli istifadə olunmasına və neft məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkanlar yaratdı. Bu illərdə neftayırma zavodlarının illik gücü 25 milyon tona çatdırılmış və 1975-ci ildə gətirilən xammal hesabına burada rekord miqdarda 23,43 milyon ton neft emal olunmuşdu. Lakin SSRİ-nin süqutu ilə iqtisadi əlaqələrin pozulması nəticəsində yaranmış istehsal zəifliyi və texnoloji gerilik reallıqları həmin zavodların da tam gücdə işləmək imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Buna baxmayaraq ARDNŞ-in strukrur bölmələri olan bu iki nəhəng müəssisə - Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu (BNEZ) və Azərneftyağ Neft Emalı Zavodunda (NEZ) istehsalın qorunması üzrə müvafiq işlər görülmüş və onların illik kommulyativ gücü 18 milyon ton səviyyəsində saxlanılmışdır. Hazırda isə yalnız yerli xammal hesabına işləyən bu zavodlarda 3 dəfə az, ildə 6-7 milyon ton həcmində neft emal prosesi reallaşdırılır .

Heydər Əliyev adına BNEZ-də yerli xam neft məhsulana əsaslanaraq benzin, dizel yanacağı, kerosin, soba mazutu, reaktiv mühərrik yanacağı istehsal edilir. Burada emal prosesi 1976-cı ildə layihə gücü 6,0 milyon ton/il olan «ELOU-AVT-6», 1980-ci ildə layihə gücü 1,0 milyon ton/il olan «Katalitik riforminq», 1986-cı ildə layihə gücü 1,5 milyon ton/il olan «Kokslaşdırma», 1998-cı ildə layihə gücü 1,2 milyon ton/il olan, reaktiv mühərrik yanacaqlarının təkrar emalını reallaşdıran «Merikem» və 1993-cü ildə tikilərək 2004-cü ildə işə salınmış, layihə gücü 2,0 milyon ton/il olan «Vakuum qazoylun hidrogenlə təmizləmə» qurğuları (Azərneftyağ NEZ-də istehsal edilən dizel yanacağı distillatları bu qurğuda təkrar emal olunur) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Zavodun əsas son məhsulları: benzin, dizel yanacağı, kerosin, soba mazutu, reaktiv mühərrik yanacağından ibarətdir.

Azərneftyağ NEZ-də bitum, soba mazutu, sürtkü yağları - energetik və turbin yağları və Heydər Əliyev adına BNEZ-ə təkrar emala göndərilən ilkin emal benzini, dizel yanacağı distillatları, kerosin və vakuum qazoyl məhsulları

istehsal olunur. Burada 1980-cı ildə layihə gücü 6,0 milyon ton/il olan bir və 1993-1994-cü illərdə hər birinin layihə gücü 2,0 milyon ton/il olan iki, ümumilikdə üç «ELOU-AVT», 1980-ci ildə layihə gücü 1,0 milyon ton/il olan «Yağ distillatlarının hidrogenlə təmizləmə» və 2002-ci ildə layihə gücü 250 min ton/il olan «Bitum istehsalı» qurğuları istismar edilir. Zavodun ELOU-AVT qurğularının ümumi gücü 10,0 milyon ton/il təşkil edir. Yeni müvafiq qurğular istismara verildikdən sonra 6,0 milyon ton/il güclü köhnə qurğu əsasən istifadəsiz qalmışdır. Zavodun əsas son məhsulları: bitum, soba mazutu, sürtkü yağları - energetik və turbin yağları, Heydər Əliyev adına BNEZ-də təkrar emala: ilkin emal benzini, kerosin, dizel distillatları, vakuum qazoydan ibarətdir.

Araşdırmalar göstərir ki, fəaliyyətdə olan neft emalı zavodları respublikanın bütün növ yanacaq və müəyyən sürtkü yağlarına olan tələbatını ödəyir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu zavodlarda mövcud texnoloji sistem köhnə konstruksiyalıdır və müasir tələblərə dolğun cavab vermir. Burada vaxtaşırı zəruri investisiyalar yatırılmadığından müvafiq renovasiya prosesi də aparılmamışdır. Texnoloji gerilik hazırda bu zavodlarda müasir beynəlxalq standartlara uyğun məhsullar istehsalını mümkün deyil edir. Burada yüksək keyfiyyət standartlı məhsullar istehsalı üçün miqyaslı investisiya qoyuluşları tələb edən müxtəlif növlü yeni texnoloji qurğular quraşdırılmasına zəruri ehtiyac vardır. Belə zərurət, həm də keyfiyyətli neft məhsulları istehsalının təşkil edilməsi ilə daxili bazarın tələblərinin dolğun ödənilməsi və ölkənin ixrac potensialının son istehlak məhsulları ilə genişləndirilməsi strategiyasından irəli gəlir. Məlumdur ki, neft xam şəkildə son istehlak məhsulu ola bilməz. O, etibarlı istehlak üçün mütləq emal prosesindən keçməlidir. Azərbaycan nefti də Avropa bazarlarına çatdırıldıqdan sonra müvafiq ölkələrdə emal edilməyə məruz qalır. Avropada, xüsusən İtaliya və Fransada keyfiyyətli və müasir standartlı emal və neft məhsulları istehsal edilən tam industrial komplekslər fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də, respublikada neft emalı kompleksinin inkişafına diqqət daha da

artırılmalı və mövcud emal zavodlarının modernizasiyası və ya neft emalı kompleksinin yenidən qurulması təşkil edilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, zəruri investisiyalar olduğu təqdirdə belə neft emalı zavodlarında yeni qurğuların quraşdırılması ilə müşayiət edilən genişmiqyaslı rekonstruksiya işlərinin aparılmasında çətinliklər və risklər yaranacaqdır. Bu çətinliklər həmin zavodların məxsusi mühafizə zolaqlarının olmaması və onların hər tərəfdən yaşayış massivləri və müxtəlif ticarət-xidmət obyektləri ilə əhatə edilməsi ilə əlaqədardır. Digər bir cəhət isə zavodların istehsal həcmi genişliyi və böyük ərazi tutumluluğu amili ilə bağlıdır. Sovetlər İttifaqının digər respublikalarının da tələbatını ödəmək məqsədi ilə istehsal həcmi genişləndirilmiş bu zavodlar özlərinin miqyas effektivliyini də itirmişlər. Dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf mərhələsində beynəlxalq təcrübədə belə nəhəng zavodların inşası məqsədəuyğun hesab edilmir. Lakin buna baxmayaraq, bir sıra ölkələr, xüsusən də, Çexiya, Polşa, Macarıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan milli energetik strategiyalarına müvafiq olaraq bu tip zavodların inşasına və yenidənqurulmasına üstünlük verirlər.[28]

Azərbaycan Respublikası neft hasilatının ən qədim və tanınmış bölgələrindən biridir. Azərbaycan ərazisinin təqribən 70%-i neft və qaz üçün perspektivli hesab edilir. Bu səbəbdən təəccüblü deyil ki, respublika iqtisadiyyatının əsasını neft və qaz sahələri təşkil edir və onlar Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft şirkətinin (ARDNŞ) nəzarəti altındadır. Hal-hazırda Azərbaycanda 9.1 milyon ton neft hasil olunur ki, bunun 1.6 milyon tonu quruda, 7.5 milyon tonu isə dənizdə çıxarılır. Azərbaycanın proqnozlaşdırılan neft ehtiyatları 2,5-3,0 milyard tondur. 2005-2007-ci illərdə neft hasilatı orta hesabla 100 min ton/sutkada olmuşdur.[7.s,20]

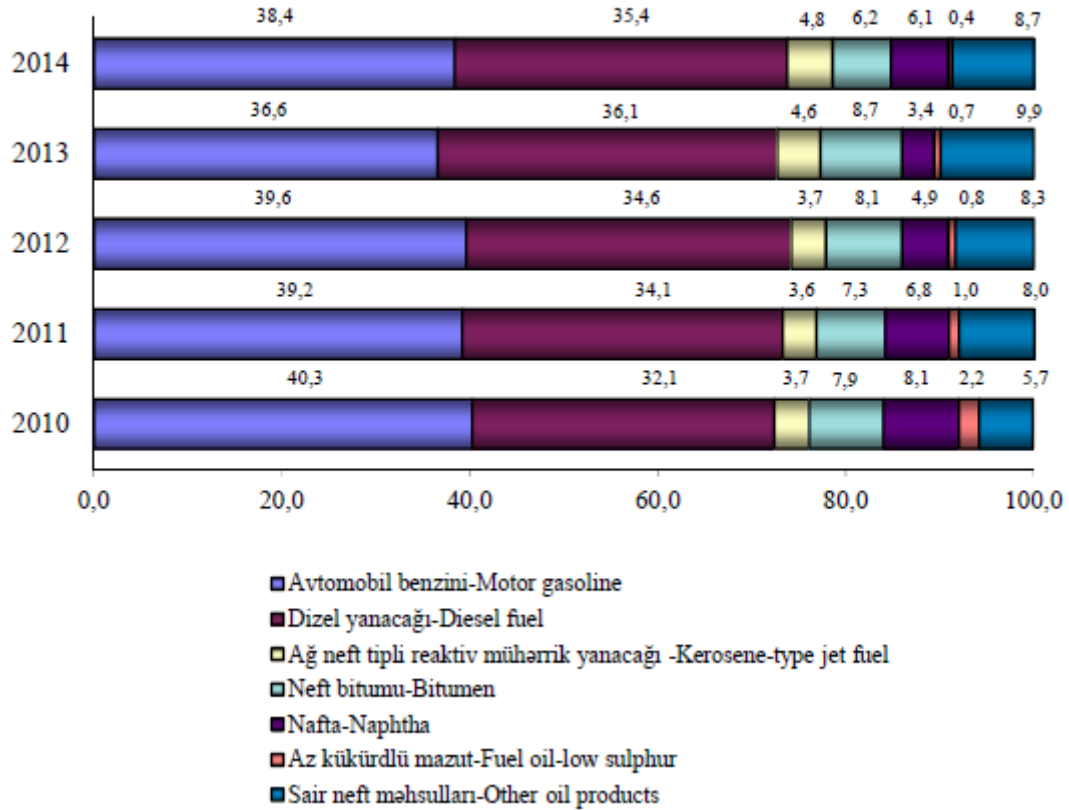
2004-cü ilin ilk iki ayı ərzində Azərbaycan yataqlarında təqribən 2,5 milyon ton neft hasil edilmişdir ki, bu təxminən 305 min barrel/sutka təşkil etmişdir. Bu 2003-cü ilin anoloji dövrü ilə müqayisədə neft hasilatının 44 faiz artımına uyğun gəlir.

1987-ci ildən 1995-ci ilə kimi Azərbaycanda neft hasilatı hər il orta hesabla 5,4 faizə qədər azalmışdır.1994-cü ildə Azərbaycan və 11 xarici neft şirkəti arasında imzalanmış və çox vaxt “əsrin kontraktı” adlandırılan kontrakt Xəzərin neft ehtiyatlarının Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarında işlənməsini nəzərdə tuturdu.Kontraktın imzalanmasından sonra 1997-ci il üçün respublika neft hasilatı sabitləşmiş oldu.Neft hasilatının əsas sahələri Balaxanı,Sabunçu,Bibiheybət,Ramana və Binəqədi idi.Artıq 20-ci əsrin əvvəlləri üçün Suraxanıda,Svyatoy adasında və digər daha kiçik sahələrdə istismarın başlanğıcı qoyulmuşdur.[7.s,25]

Neft təchizatı dünyanın ən mühüm iqtisadi və siyasi problemlərindən biri olmuşdur.Neft məhsulları və üzvi sintez məhsullarının kütəvi istehlakı rayonlarında iri neft emalı və neft-kimya kombinatları yaradılmış,yüksək təmizlikli neft-kimya xammalının sintezi və istehsalı üzrə yeni proseslər mənimsənilmişdir.Neft hasilatı və neft emalı daim artmaqdadır.Avtomobil benzinləri,dizel benzinləri,dizel yanacaqları və sürtkü yağlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi,aromatik karbohidrogenlərin,azkükürlü elektrod koksunun və kimya sənayesi üçün neft xammalı istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.Karbohidrogen xammalını emal edən sənaye mövcud texnologiyadan yeni şəkildə istifadə etməli və onun potensialından sonadək bəhrələnməlidir.Neft-kimya sənayesi tarixən neft emalı sənayesinin törəməsidir.Neft-kimya əmtəə məhsulları daim artan tələbatla üzləşir.Neftayırma kompleksinin “Stone and Webster” şirkəti tərəfindən layihələndirilən tikintisi neft-kimya xammalının idxalından imtina etməyə imkan vermişdir.Bu tələbatın ödənilməsi üçün neft-kimya xammalı istehsalı məqsədi ilə sadə neft emalı kompleksi zəruri olmuşdur.Gücü 13min m³/sutka olan AVT qurğusu neft-kimya kompleksinin xammala olan tələbatını ödəyir.

NEZ(neft emalı zavodu) motor yanacaqlarına nəzərən daha qiymətli olan xammalın (benzol,stirol,butadion,metanol,etilen) istehsalına yönəlmişdir və mühüm cəhət odur ki,bu xam neftin xeyli az istehlakı ilə həyata keçirilmişdir.

Neft məhsullarının son istehlakı, faizlə
Final consumption oil products, in percent

Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu (keçmiş Yeni Bakı neftayırma zavodu, «Azərneftyanacaq» İstehsalat Birliyi, «Azərneftyanacaq» neft emalı zavodu) keçmiş SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin 1953-cü il 29 iyul tarixli əmri ilə yaradılmışdır. Yarandığı ilk günlərdən zavod Azərbaycan Respublikasının yanacaq istehsalı sektorunda ən iri və qabaqcıl müəssisəyə çevrilmişdir. 50 ildən çox müddət ərzində Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunda 300 mln. tondan artıq neft emal olunmuş, yeni qurğular tikilmiş, müasir texnologiya tətbiq edilmiş, müxtəlif növ neft məhsulları istehsal edilmişdir.

Hazırda Azərbaycan neftinin 24 çeşidindən 21-i Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunda emal olunur ki, bunlardan da öz növbəsində 15 adda neft məhsulu, o cümlədən avtomobil benzinləri, aviasiya kerosini, dizel yanacağı, mazut, neft koksu və s. istehsal olunur. Zavod respublikanın neft məhsullarına

olan tələbatını tam ödəyir. Bundan əlavə, istehsal olunan neft məhsullarının 45%-i xarici ölkələrə ixrac edilir.

Zavodda neftin ilkin emalı üzrə ED-AV-6 qurğusu (istismara verildiyi il - 1976), katalitik riforminq qurğusu (1980-ci il), tədrici koklaşma qurğusu (1986-cı il), katalitik krekinq qurğusu (1993-cü il) kimi yüksək texnoloji gücləri fəaliyyət göstərir.

Zavodun əsas texnoloji qurğusu 1976-cı ildə istismara buraxılmış ED-AV-6 elektrik duzsuzlaşdırma və mazutun vakuum distillə edilməsi blokları ilə birlikdə neftin ilkin emalı qurğusudur. Neft məhsullarının keyfiyyətinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırmaq məqsədilə «Merikem» (ABŞ) şirkətinin lisenziyası ilə həmin qurğuda yanacaqın qələvi ilə təmizlənməsi və naften turşuları xammalının istehsalı üzrə lahiyə həyata keçirilmişdir.

1993-cü ildə tikilib istifadəyə verilmiş avtobenzinlərin yüksək oktanlı komponentlərinin istehsalı üzrə katalitik krekinq qurğusu 1980-ci ildə istismara daxil edilmiş katalitik riforminq qurğusu ilə yanaşı istehsal edilən avtobenzinlərin və dizel yanacaqlarının keyfiyyətini yüksəltməyə imkan vermişdir.

2010-cu ildə zavodda benzinlərdən A-95 - 43 min ton, A-92 - 1185,7 min ton və A-80 - 19,7 min ton, kerosinlər - 600,4 min ton, dizel yanacağı - 2420,3 min ton, maye qaz - 214,0 min ton, koks - 267,5 min ton və soba mazutu - 220,6 min ton istehsal olunmuşdur. [18]

22 aprel 2004-cü ildə Azərbaycanın neft emalı sənayesinin flaqmanı olan "Azərneftyanacaq" NEZ-ə 50 illik yubileyi ilə əlaqədar və istehsal fəaliyyətində nail olduğu göstəriciləri nəzərə alaraq Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı verilmişdir.

SOCAR-ın 24 dekabr 2014-cü il tarixli əmri ilə "Azərneftyağ" neft emalı zavodunun 1 yanvar 2015-ci il tarixdən Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı

Zavoduna qoşulmaqla fəaliyyətinə xitam verilməsi qərara alınıb.”Azərneftyağ” zavodunun fəaliyyətinə xitam verərək Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı zavoduna birləşdirməkdə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) məqsədi iki zavodu bir mərkəzdən idarə etməkdir. ARDNŞ prezidenti qeyd edib ki, istismarın dayandırılmasından sonra zavodun binası da söküləcək: “Zavodun fəaliyyətinin dayandırılması üçün hazırlıq işləri görülür. Yəqin ki, 2017-ci ilə bitum və müəyyən yağ istehsalı Heydər Əliyev adına Neft Emalı Zavodunda həyata keçiriləcək. Bundan sonra isə zavodun istismarı dayandırılacaq”, - deyə o əlavə edib.[19]

ARDNŞ-nin Heydər Əliyev adına Bakı neft emal zavodunun (NEZ) koks istehsalı üzrə 4 №-li istehsalatının 43 №-li qurğusu əsaslı təmirdən sonra daha yüksək məhsuldarlıqla istismar olunmağa başlayıb.Şirkət rəhbərlərinin rəsmi məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, may ayının iqtisadi göstəricilərinə görə, koks istehsalı üzrə aylıq tapşırığa 106% əməl edilib. Hazırda qurğu 2 axınla normal rejimdə istismardadır. İstehsal olunan koks respublikanın daxili ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, hər gün 15-20 vaqon olmaqla xaricə ixrac olunur.Qurğunun Qaz-kompressor stansiyasında görülən yenidənqurma işləri də artıq yekunlaşmaq üzrədir. Reduktorda dişli çarxların dəyişdirilməsi ilə rotorun dövrlər sayının 10 mindən 13 minə qaldırılacağı gözlənilir ki, bu da məhsuldarlığın artmasını təmin edəcək.Zavodun 55 və 21 №-li qurğularının təmiri dövründə eyni zamanda 4№-li istehsalatın Məşəl təsərrüfatında həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 5 ilə yaxın istismarda olan məşəl qülləsinin başlığı təzələnib, boru xətləri dəyişdirilib.[20]

SOCAR və Azərbaycanın illər üzrə neft hasilatı (min ton)

İl	Socar	Azərbaycan
2015	8160.5	41586
2014	8320.4	42022
2013	8314.9	43483
2012	8289.8	43389
2011	8400.9	45625

(Məlumat ARDNŞ-ın rəsmi internet sahifəsindən götürülmüşdür.)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 sentyabr 2009-cu il tarixli 492 nömrəli Sərəncamına əsasən ölkədə yeni Neft, Qaz emalı və Neft-kimya Kompleksinin inşası ilə bağlı aidiyyəti dövlət qurumlarının nümayəndələrindən ibarət Komissiya yaradılmışdır. Nəticədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən hazırlanmış təkliflər paketi hökumətə təqdim olunmuş və aidiyyəti dövlət qurumları ilə razılaşdırılmışdır.

2018-2020-ci illərdə istifadəyə veriləcək yeni Kompleks Qaradağ və Abşeron rayonlarının sərhədində inşa olunacaqdır. Kompleksin tərkibinə Qaz Emalı Zavodu (ildə 10 mlrd. kubmetr istehsal gücü), Neft Emalı Zavodu (ildə 10 mln. ton istehsal gücü), Neft Kimya Zavodu (ildə 1,8 mln. ton hazır məhsul), Enerji Bloku və s. yardımçı infrastruktur daxil olacaqdır. Təmizlənmiş qaz və neft-emalı məhsulları əsasən daxili tələbatın ödənilməsinə yönəldiləcəkdir. Yüksək əlavə dəyər yaradan neft-kimya məhsullarının böyük hissəsinin ixrac olunması planlaşdırılır. Kompleksin istismara verilməsi ilə Bakı və Sumqayıt şəhərlərində yerləşən qaz emalı, neft emalı və neft-kimya sahələri üzrə köhnə istehsal güclərinin istismardan çıxarılması və demontajı mümkün olacaqdır.

Kompleksin maliyyələşdirilməsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun da iştirakı planlaşdırılır. Layihənin maliyyələşdirilməsinin 30%-nin səhm kapitalı və 70%-nin borc kapitalı hesabına aparılması nəzərdə tutulur. Səhm kapitalının 90%-nin Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, 2014-cü ildə layihənin maliyyələşdirilməsi üçün 285 milyon manat məbləğində vəsaitin Neft Fondu tərəfindən ödənilmişdir. Qeyd edək ki, ölkədə müvafiq emal infrastrukturu daim mövcud olub və hazırda demək olar, tam gücü ilə fəaliyyət göstərməkdədir. SOCAR-ın tərkibində 2 neftayırma – “Azərneftyağ” və Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodları fəaliyyət göstərir ki, bunlar birlikdə ildə 7 milyon tondan artıq xammal emal etmək gücünə malikdirlər. Bu zavodlarda Neft Şirkətinin dənizdən və qurudan hasil etdiyi neft emal olunur, əməliyyat şirkətlərinin və birgə müəssisələrinin hasil etdiyi neft isə ixrac edilir. Son illər ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı, əhalinin gəlirlərinin artması ölkəyə avtomobillərin idxalını kəskin artırmışdır. Son beş ildə təqribən avtomobillərin sayı ölkədə 500 minə yaxın çoxalmışdır. Bu isə ölkədaxili neft məhsullarına olan tələbatın hər il orta hesabla 10 faizə çıvarında artmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə, Azərbaycan tədricən yanacaq ixracını, əsasən də avtomobil benzinini minimum səviyyəyə endirmişdir. *Belə ki, 2014-cü ilin yanvar-oktyabr ayları ərzində 9 min 332 ton avtomobil benzini ixrac edilmiş.*

Lakin Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunda ildə cəmi 5,5 milyon, “Azərneftyağ”da isə 1,5 milyon ton xammal emal olduğundan istehsalı istənilən səviyyədə artırmaq imkanı yoxdur. Deməli, ya sözügedən zavodların emal gücü artırılmalı, ya da yeni neft emalı kompleksi tikmək tələb olunur.

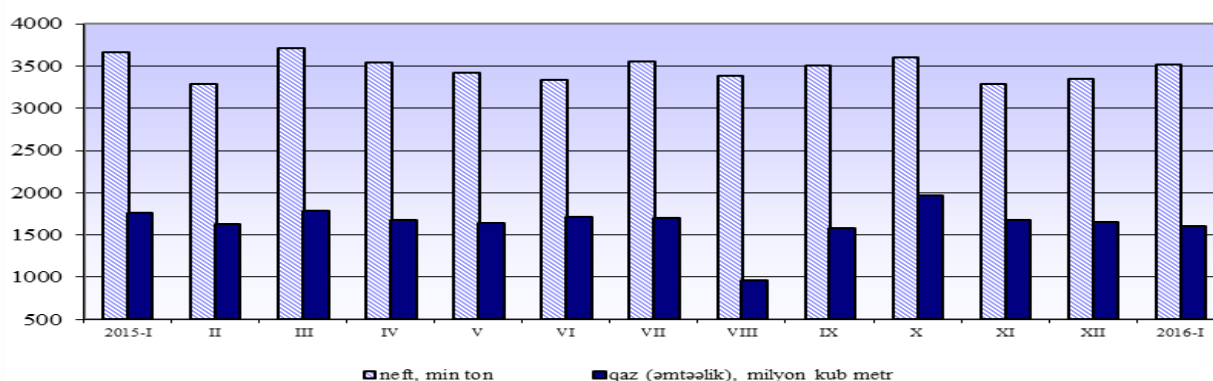
2030-cu ilədək Avro-5 standartlarına uyğun yanacaq istehsal etmək real olacaq. Çünki zavodda yeni qurğular quraşdırılacaq, krekinq modernizasiya həyata keçiriləcək ki, nəticədə ölkənin bitum, yağ tələbatının ödənilməsinə, avro standartlarına uyğun benzin istehsalı həyata keçirməyə imkan yaranacaq. Və

sözügədən qurumun gücü ildə 8 milyon tona yaxın (benzin istehsalı isə 2,5 milyon ton) çatdırılmaqla 2030-cu ilə qədər tələbatı ödəməyə tam imkan verəcək.

Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunun genişləndirilməsi ilə əlaqədar “Azərneftyağ” isə söküləcək. Bu proses 2017-ci ildə başlayacaq. Çünki ilk adı çəkilən zavodda 2018-ci ildə 7-8 yeni qurğu istismara veriləcəkdir ki, digər emal müəssisəsinə ehtiyac qalmayacaq. Ümumiyyətlə, Bakı Neft Emalı Zavodu həyata keçirilən rekonstruksiya və modernləşdirmə işləri 2018 və 2019-cu illərdə başa çatmaqla hələ, 15 il fəaliyyət göstərəcək. SOCAR-ın bu addım atmasının hazırkı şəraitdə bir müsbət xüsusiyyəti var ki, artıq 2018-ci ilin sonuna ölkədəki istehlakçıları yüksək keyfiyyətli neft məhsulları ilə təmin etmək mümkün olacaq. Bunun nəticəsində artıq 2019-cu ildən ölkəyə Aİ-95 və Aİ-98 markalı benzinlərin idxalını dayandırmaq olar və Azərbaycan yenidən yanacaq böyük həcmdə yanacaq ixracatçısına çevriləmək imkanı qazana bilər. Əks təqdirdə, Azərbaycan belə bir imkanı ən azı 2025-ci ilədək gözləməliydi.

“Azərneftyağ” NEZ isə 19-cu əsrin 80-ci illərindən fəaliyyət göstərdiyindən o vaxtdan sonra dəfələrlə modernləşdirilib. Son illər burada ildə 1 mln tondan çox neft emal edilir. H.Əliyev adına zavodun isə gücü bundan 5 dəfə çoxdur. Zavod modernləşdikdən sonra isə təkrar edirik ki, 8 milyon tona yaxın emal gücü olacaq. Hələlik, görülən işlər barədə qeyd edək ki, 2014-cü ilin aprel ayından Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodunda əsaslı təmir işləri aparılmağa başlanmaqla Aİ-95 markalı benzinin istehsalı dayandırılmışdır. Bunun əvəzində SOCAR bütün gücü Aİ-92 markalı benzinin istehsalına yönəlmişdir. Çünki Azərbaycanın emal qurğuları hazırkı texnoloji şəraitdə yüksək oktanlı benzin istehsal etməyə qadir deyillər.

Neft və qaz hasilatının aylar üzrə dinamikası (min ton;kub metr)

Emal sənayesi

Emal sənayesində yanvar ayında 607,4 milyon manatlıq məhsul istehsal olunmuş və sənaye xarakterli xidmətlər göstərilmişdir.

Neft məhsullarının istehsalı sahəsində əsas məhsul növlərinin buraxılışı

Məhsul növləri	2016-cı ilin yanvar ayında istehsal edilmişdir	Əvvəlki ilin yanvar ayına nisbətən, faizlə	01.02.2016-cı il vəziyyətinə hazır məhsul ehtiyatı
Avtomobil benzini, min ton	100,2	89,3	74,2
Neft-kimya sənayesində istifadə üçün benzin, min ton	14.6	3.5 d	3.5
Ağ neft, min ton	59.6	103.1	30.6
Dizel yanacağı, min ton	198.7	76.4	87.3
Yanacaq mazutu, min ton	97.7	488.5 d	5.9
Sürtkü yağları, min ton	0.8	72.7	15.1
Neft bitumu, min ton	10.7	92.2	11.1

2.2.Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin dinamikası

İstehsal potensialı və ondan səmərəli istifadə edilməsi bir sıra metodoloji prinsiplərə söykənir.Həmin prinsiplər,istehsal potensialının təsnifatı,iqtisadiyyatın bütün sahələrinə,o cümlədən neft-qaz hasilatı sənayesinə,onun tərkib hissəsi olan hazırda müstəqil sahəyə çevrilən neft və qaz quyularının qazılması sahəsinə də şamil edilə bilər.Neft və qaz ehtiyatının aşkarlanması və mənimsənilməsi quyuların qazılması prosesinə əsaslandığından və birbaşa onunla əlaqədar olduğundan respublikada neftçıxarma sənayesinin bütün inkişaf mərhələləri qazıma işlərinin də inkişaf meyllərini əks etdirir.Əlbəttə burada spesifik xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır.Belə ki,qazıma işləri çox mürəkkəb texnoloji proses olmaqla istifadə edilən əsas istehsal fondlarının iş xüsusiyyətlərinə və quruluşuna görə də digər sahələrdən fərqlənir:

- qazıma işlərinin xüsusiyyəti elədir ki,qazılacaq quyuların yerindən asılı olaraq,hətta eyni yataq çərçivəsində avadanlıqlar vaxtaşırı bir sahədə başqa sahəyə köçürülür,yenidən qurulur və sahə qazıma üçün hazırlanır ki, bu da çox uzun bir müddəti, hətta 2-3 aya qədər vaxtı əhatə edir.Bu müddət ərzində əksər hallarda avadanlıqlar açıq hava şəraitində saxlanılır,sürətli aşınmaya məruz qalır,qazıma briqadalarını yenidən komplektləşdirmək və s. kimi çətinliklər meydana çıxır ki, bu da istehsal müddətinin uzadılmasına,səmərəli iş vaxtının azaldılmasına səbəb olur;

- müxtəlif və mürəkkəb geoloji şərait (qazılan süxurların bərkliyi,quyuların dərinliyi,müxtəlif intervallarda qazıma şəraitinin çətinləşməsi,qəza zonalarının mövcudluğu) qazıma avadanlıqlarının,baltalarının çox tez sıradan çıxmasına gətirib çıxarır və vaxtaşırı onların yenisi ilə əvəz edilməsini tələb edir;

- əksər hallarda qazıma idarələri üçün müəyyən edilən qazıma işlərinin həcmi ilə mövcud istehsal gücləri arasında qeyri-mütənasiblik baş verir.Belə ki,

hər bir yatağın kəşfiyyatı və işlənməsi çox dinamik bir prosesdir və buna uyğun olaraq da qazıma işlərinin həcmnin və istehsal xərclərinin ayrı-ayrı neft yataqları arasında bölüşdürülməsi tələb olunur. Bu da öz növbəsində qazıma işlərinin müəyyən edilmiş həcmi ilə onu yerinə yetirməli olan qazıma idarələrinin mövcud istehsal gücləri arasında uyğunsuzluğa gətirib çıxarır əlavə ,avadanlıqlara, alətlərə, qazıma reagentlərinə tələbatı artırır, qazımanın maya dəyərini yüksəldir.

Qazıma işlərinin belə spesifik xüsusiyyəti əsas istehsal fondlarının quruluşunun formalaşmasını da şərtləndirir, eyni zamanda əmək potensialının həcmi keyfiyyət göstəricilərinə təsir edir. Bəllidir ki, əsas istehsal fondlarının tərkibinə daxil olan əmək vasitələrinin bir qismi (bunlara istehsal təyinatlı binalar, hərəkətsiz qurğular və s. aiddir) passiv rol oynasa da, istehsal prosesinin normal həyata keçirilməsi üçün lazım olan şəraiti yaradır. Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsi olan avadanlıqlar, alətlər biləvasitə istehsal prosesində istifadə edilir, işçi qüvvəsi ilə əmək cisimləri arasında o, cisimlərə təsir etmək üçün vasitə rolunu oynayır və istehsalın bütün onurğa sütunu rolunu oynayır.

Qazımanın istehsal potensialının təhlili göstərir ki, qazımada əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsindən hərtərəfli və səmərəli istifadə edilməsi iki mühüm çətinliklə üzləşir: birincisi qazıma təşkilatlarının çox qısa bir müddətdə köhnə normal qurulmuş sahədən yeni, istehsal bazasının tam kompleks qurulmamış, yolların, mədəni-məişət obyektlərinin olmadığı sahəyə köçürülməsi; ikincisi isə, yuxarı təşkilatların iqtisadi məqsədə uyğunluğu nəzərə alınmadan yeni quyuların qazılması tempinin sürətləndirməsidir. Bu çətinliklər nəinki istehsal güclərindən tam istifadə edilməsinə imkan vermir, eləcə də yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi axınına səbəb olur. Fikrimizcə, qazıma işlərinin yerdəyişməsinə tədricən yəni, qazılan köhnə quyular başa çatmamış yeni qazılacaq obyektlərdə istehsal şəraiti yaradılmalı, yollar qaydaya salınmalı, bir və ya iki obyektə qazıma işlərinə keçilməlidir. İstehsal potensialının tədqiqi prosesində bir cəhət də nəzərə alınmalıdır. Əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə edilməsi ilk növbədə

onun rasional quruluşunun formalaşmasından və müxtəlif amillərin təsir dairəsindən asılıdır. Bu amillər öz xüsusiyyətlərinə və oynadıqları rola görə birbirindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiklərindən onların istehsal potensialının ayrı-ayrı elementlərinə olan təsiri də müxtəlifdir. Biz mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda olan fikirləri, eləcə də qazıma idarələrində toplanılmış təcrübəni ümumiləşdirərək bu amilləri aşağıdakı qrupa bölməyi məqsəduyğun hesab edirik:

- a) istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- b) istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
- c) əsaslı vəsait qoyuluşunun sahələr üzrə səmərəli bölüşdürülməsi;
- d) istehsalın texniki səviyyəsini, təbii-iqlim şəraitinin özündə əks etdirən sahəvi amillər.

İstehsal potensialından istifadənin yaxşılaşdırılmasında istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi xüsusi rol oynayır. Çünki bu, qabaqcıl texnika və texnologiyanın mənimsənilməsinə yönəldilən bütün tədbirləri, istehsalın avtomatlaşdırılması, mexanikləşdirilməsini özündə əks etdirən kompleks işlərin görülməsi deməkdir. Ona görə də hər bir texniki vəsait növü üçün elə şərait müəyyənləşdirilməlidir ki, avadanlığın işlədilməsi daha çox iqtisadi səmərə verə bilsin.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə əsas istehsal fondlarının tərkibi də dəyişilir ki, bu da öz növbəsində işçi qüvvəsini kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yeniləşdirir, onun intellektual səviyyəsini yüksəldir, elmi-təşkilati idarəetmənin yüksək tələblər baxımından təkmilləşməsinə zəruri edir.

Qazıma idarələrində istehsalın spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq əsas istehsal fondlarından və işçi qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyinə təsir edən sahəvi amillər (çox vaxt fəaliyyətdə olan amillər adlandırılır) qazımanın dərinliyi, süxurların bərkliyi, qazıma vaxtı mürəkkəbləşən zonaların mövcudluğu, iqlim şəraiti və s. daxil edilə bilər. Qazımanın dərinliyinin artması qazıma briqadalarında çalışan kadrların sayına da böyük təsir göstərir. Çünki

əməktutumluluğun artması qazıma briqadalarının işində öz əksini tapır.Əgər qazılan quyuların sayı dəyişilmirsə onda quyunun dərinliyinin 2 dəfə yüksəlməsi qazıma briqadalarının sayını 5 dəfə artırır.Qazıma briqadalarının sayı xüsusən 4000m və daha çox dərinliyə qazılan quyularda kəskin artır.Bundan əlavə, istifadə edilən qazıma qurğularının müxtəlifliyi və qazıma texnologiyasının fərqlənməsi işçi qüvvəsinə xüsusi tələb irəli sürür,onlardan yüksək peşə hazırlığı,nizam-intizam,avadanlıqlardan səmərəli istifadə etmə bacarığı tələb edir.

Quyunun dərinliyinin əsas istehsal fondlarından və işçi qüvvəsindən istifadəyə təsiri müəyyən qədər azaltmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi lazımı səmərə verə bilər:

- daha mütərəqqi qazıma qurğularının tətbiqi;
- süxurparçalayan alətlərin təkmilləşdirilməsi və xüsusən möhkəm bərkliyə malik almaz baltalardan istifadənin genişləndirilməsi;
- yüksək bərklikli polad və yüngülləşdirilmiş qazıma borularının tətbiqi;
- qazıma işlərinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
- qazıma idarələrinin maddi-texniki təchizatının yeni prinsiplər əsasında qurulması.

Qeyd etmək lazımdır ki,qazımada istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsinə qazıma aparılan rayonun və ya bölgənin geoloji xüsusiyyətləri də böyük təsir göstərir.Mürəkkəb geoloji şəraiti olan rayonlarda aparılan qazıma işləri çox vaxt quyunun divarlarının sökülüb tökülməsi,layların yerləşmə quruluşundan asılı olaraq quyuların lüləsinin əyilməsi,süxurun həddən artıq bərkliyi nəticəsində qazıma baltalarının çox tez sıradan çıxması və s. kimi çətinliklərlə üzləşirlər ki, bu da 1m qazımanın əmək tutumunu 20,3faiz və maya dəyərini 12fazi yüksəldir.Dərin quyularda müəyyən intervallarda geoloji şəraitin dəyişilməsi quyunun smeta dəyərini 8-9faiz artırır,nəticədə fondverimi göstəricisi aşağı düşür.

Qazıma işləri açıq havada aparıldığında qazıma avadanlıqları atmosfer təsirinə də məruz qalır, qurğuların çox tez sıradan çıxmasına səbəb olur. Qazımada istehsal fondlarından istifadəyə yüksək lay təzyiqi və istiliyi, qazımada istifadə edilən müxtəlif kimyəvi reagentlərin qarışdırılması da müəyyən təsir göstərir, avadanlıqların, alətlərin, nasosların intensiv aşınmasına səbəb olur.

Yuxarıda göstərilən amillər əsas istehsal fondlarından və əmək potensialından istifadə edilməsinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi qazıma idarələrində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, hər bir metr qazımanın maya dəyərinin aşağı salınması üçün mühüm olan ehtiyat mənbələrini aşkarlamağa, bu amillərin mənfi təsirini ləğv etməyə yönəldilən konkret tədbirlərin hazırlanmasına imkan verir. Göstərilən amillərin əsas istehsal fondlarından və əmək potensialından istifadəyə təsirini qiymətləndirmək üçün amilli təhlil metodundan istifadə edilməsi daha məqsəduyğundur. Bu amillərin təsirinin müəyyənləşdirilib nəzərə alınması son nəticədə resurslara qənaət prinsipinin həyata keçirilməsinə, potensialdan səmərəli istifadəyə gətirib çıxaracaqdır. Bunun üçün sənayenin bütün sahələrində, o cümlədən, qazımada istehsal potensialının inkişafının məqsədli proqramı işlənib hazırlanmalıdır.

Qazımada istehsal potensialının bütün imkanlarını aşkar edib onun səmərəli fəaliyyətini təmin etmək respublikada mövcud neft və qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi, neft istehsalının stabilləşdirilməsi və gələcək inkişaf üçün qarant ola bilər. Əlbəttə, bu mühüm vəzifə respublikada aparılan iqtisadi islahatların strategiyasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu istiqamətdə son illərdə respublikada xeyli iş görülmüşdür. İslahatların aparılmasının hüquqi bazası-bazis strukturlarının yaradılması, azad iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqinə imkan verən qanunların qəbul edilməsi, ölkədə yaranmış ictimai-siyasi sabitlik islahatların məntiqi ardıcılıqla aparılmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Aqrar islahatlar sahəsində cəsarətli addımlar, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının qurulması sahəsində həyata keçirilən tədbirlər, xarici investisiyaların qorunması üçün dövlət qarantının möhkəmləndirilməsi iqtisadi

tərəqqi üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılmasına kömək edir. Bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində ağırlıq mərkəzi neft və qaz sənayesinin üzərinə düşür, onun sürətli və səmərəli inkişaf istiqamətilə şərtlənir. Çünki o təkcə yanacaq kimi deyil, kimya və neft-kimya sənayesinin inkişafında xammal rolunu oynayır. Xalq təsərrüfatının elə bir sahəsi yoxdur ki, o neft və qaz sənayesinin məhsulundan istifadə etməsin. Odur ki, göstərilən inkişaf istiqamətlərinin müəyyən etdiyi vəzifələrin reallaşdırılmasında istehsal potensialı elementlərindən istifadənin ən əsas prinsipi olan milli sərvətimizin əvəzsiz sərfi deyil, onun artırılmasına şərait yaradan iqtisadi mexanizmin işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Neft və qaz quyularının qazılması neftçixarma sənayesinin tərkib hissəsi olmaqla, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi qazıma çox mürəkkəb bir prosesdir və istehsalın bütün tərəfləri sıx, qanunauyğun daxili qarşılıqlı asılılıq və bir-birini şərtləndirən kompleks prinsiplərə əsaslanır. Bunların obyektiv dərk edilməsi, öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi, eləcə də təcrübədə öz əksini tapması, hər şeydən əvvəl, daxili qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. İqtisadi göstəricilər sisteminin vahidliyinin metodoloji əsasını isə cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərinin və müştərək müəssisələrin yaradılması təcrübəsi bu istiqamətin məhz köhnə neft yataqlarının yeni inkişaf səviyyəsinə çatdırılmasında, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqindəki üstünlüyünü bir daha təsdiqləyir.

Respublikada qazıma işləri bir əsrdən çox mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və hazırda texniki bazaya, xüsusilə mürəkkəb maşın, avadanlıqlara və işçi qüvvəsinə malik bir sahəyə çevrilmişdir. Hazırda qazımada 2000-dən artıq müxtəlif markalı və tipli avadanlıqlardan, alətlərdən, maşın və mexanizmlərdən istifadə olunur.

Qazıma idarələrində formalaşmış olan istehsal potensialının səmərəli istifadə edilməsi mövcud maşın və mexanizmlərin, avadanlıqların iş vaxtının uzadılmasını, texnikanın optimal yüklənməsini, onların boşdayanmalarının

minimumuna endirilməsini,işçilərdə texnikadan dolğun və səmərəli istifadə edilməsi üçün maddi maraq prinsipinin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Elmi-texniki tərəqqinin əsas məzmunu elmin fasiləsiz inkişafından və onun nəticələrinin istehsala tətbiqindən,yeni istehsal güclərinin yaradılmasından,mövcud müəssisələrin yeni sistemli maşın,mexanizm,tənzimedici və idarəedici cihazlarla təminatından,yeni məzmunlu işçi kadrların hazırlanmasından ibarətdir.Onun iqtisadi məzmununu isə məhsuldar qüvvələrin köklü dəyişilməsi,canlı və keçmiş əməyə qənaət olunması,yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi təşkil edir.

Sosial aspekt baxımından elmi-texniki tərəqqi əmək prosesində insanların münasibətlərində,insan amilinin ön plana çəkilməsində,işçilərin ixtisaslarının texniki tərəqqinin tələbləri əsasında sürətlə yeniləşməsində,işçi kadrların mədəni-texniki səviyyələrinin yüksəldilməsində öz əksini tapır.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi hər şeydən əvvəl elmi işləmələrin istehsalda istifadəsi prosesinin sürətləndirilməsindən asılıdır.Elm məhz o vaxt məhsuldar qüvvəyə çevrilir ki, onun nəticələri avadanlıqlarda,teknoloji prosesdə maddiləşir,istehsalın və əməyin təşkili metodlarında təcəssüm olunur.

Hazırkı dövrdə yeni qazıma avadanlıqlarının və qazıma qurğularının istehsalın azalması,qiymətlərinin isə çox yüksək olması yeni texnikanın tətbiqinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasını və onun tətbiq edilməsi vacib olan sahənin düzgün seçilməsini tələb edir.Bu əvvəla, müəssisənin malik olduğu fond potensialının müasir vəziyyətini müəyyənləşdirməyə,ikincisi perspektiv inkişafda yeni texnikaya olan tələbatı dəqiqləşdirməyə və nəhayət,qazıma işlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinin səmərəli nəticəsi özünü daha çox əmək məhsuldarlığının yüksəlməsində büruzə verir.Çünki əsas istehsal fondlarından daha səmərəli istifadə edilməsi əlavə kapital qoyuluşu olmadan az bir vaxtda qazımadan qurtaran quyuların sayının artmasına və bunula da fondverimi göstəricisinin yüksəlməsinə səbəb olur.Qazımada mövcud olan əsas

istehsal fondlarından və yeni texnikanın müxtəlif növlərindən istifadənin yaxşılaşdırılması yeni texnikanın, qazıma idarələrinin texniki bazasını möhkəmləndirmək üçün ayrılan əsaslı vəsaitin, istehsalın və əməyin rəasional təşkilinin, qazımada idarəetmə sisteminin və ümumilikdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Qeyd edək ki, konkret halda məhdudiyət şərtləri dedikdə, resurslardan istifadənin optimal və əldə olunan səviyyəsi arasında fərqləri müəyyənləşdirən amillərin formalaşdırdığı şərtlər nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə bütün sahələrdə olduğu kimi neftçixarma sənayesində də istehsalın təşkilinin dəqiq məqsəd aydınlığı və strateji inkişafın müəyyən edilməsi və tələblərinə cavab verən idarəetmə sistemini təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir. İstehsal sahəsindən asılı olmayaraq potensialın reallaşmış səviyyəsi və istehsal gücü arasında fərqin azaldılması istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və onlardan istifadə tədbirlərinin məqsədlərindən birinə çevrilir. Həmin ehtiyatların məcmusu, mahiyyət etibarlı ilə istehsal potensialı ilə məhsul istehsalı və onun satışının əldə edilmiş səviyyəsi arasında fərqi ifadə edir.

2.3. Neft emalı müəssisələrində innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi

Neft-qaz industriyası da innovasiya fəaliyyətinin məhsuldar, sınaqlanmış və geniş tətbiq tələb edən sahələrindəndir. Burada innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəvi elmi-texniki potensialın durumu, keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri ilə səciyyələndirilir. Prosesli və dinamik olmaqla innovasiya bu baxımdan milli neft sektorunda bütün qammada, həm texnoloji və həm də idarəetmə kontekstində əhəmiyyətini nümayiş etdirmək imkanlıdır.

Məlum faktdır ki, Xəzərin yeni neftli strukturlarının mənimsənilməsinin texnoloji və iqtisadi strategiyası innovasiya nailiyyətləri sferasında cərayan edir.

Lakin bununla belə qətiyyətlə demək olmaz ki, yeni yataqların işlənməsində konsorsium tərəfdaşları tamlıqla ən müasir və qabaqcıl texnologiyaları reallaşdırırlar. Burada digər bir prinsipial məsələ isə ondan ibarətdir ki, tərəfdaşların tətbiq etdiyi innovasiyalar gerçəkdə ölkənin hüdudları kənarında yaranaraq respublikaya gətirilir. Belə hal isə innovasiya yaranışı deyil, məhdud da olsa, əslində innovasiya daxılı kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanın neftin əzəli dünyəvi industrial mərkəzərindən biri kimi, ötən əsrlər əhatəsində müvafiq sahədə yeni yaranışlar və texnologiyarın ixtirası və mənimsənildiyi regionlar sırasında məxsusi yeri danılmazdır. Neftçi mühəndislərinin, geoloq və alimlərinin elmi tərəqqi yenilikçiliyi, verilən səmərələşdirici təkliflər diapazonu, qabaqcıl sənaye nümunələrinin hazırlanması, texnoloji nou-xaular, neft sənayesində geniş silsilədə tətbiq edilən digər qeyri-maddi aktivlərin yaranışı ilə ölkəmiz neft aləmində həmişə fərqlənmişdir. İndi də bu fərqliliyi nümayiş etdirmək üçün elmi-intellektual potensial genişliklə mövcud və yetərlidir. Buradakı problem isə daha çox maliyyə təminatı ilə əlaqələndirilməlidir.

Fəaliyyət növləri və tətbiqi istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

	2009	2010	2011	2012	2013
neft məhsullarının istehsalı	369.2	1 635	5 378	2 618	551,2
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	146.1	-	3 259	193.6	-
texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınması	-	1 246	53.4	-	551,2
yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi, digər istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya metodların tətbiqi	223.1	293.6	-	-	-
innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı	-	95.6	94.8	-	-
texnoloji innovasiyalar	-	-	-	-	-
elmi-tədqiqat və işləmələr	-	-	1 964	2 424	-
kənar təşkilatların xidmətlərinin ödənilməsinə çəkilən xərclər	-	-	2.5	-	-
texnoloji innovasiyalara çəkilən digər xərclər	-	-	4.2	-	-

Mənbə: stat.gov.az

Innovasiya fəaliyyətində maliyyə təminatı çoxaspektli bir məsələdir. Vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müvafiq profilli xarici donor təşkilatları respublikada innovatikanın genişləndirilməsi və bu sahədə yeni layihələrin işlənməsini maliyyələşdirməkdə maraqlıdırlar. Onların bu qayğısından faydalanmaqda isə respublikamız digər MDB ölkələri ilə müqayisədə o qədər də səmərəliliyə nail ola bilməmişdir. Lakin bununla belə, innovasiya tərəqqisinin əldə edilməsi heç də, xarici qrantlara köklənməməlidir. Maliyyə mənbələri əksərən daxildə, xüsusən də innovasiyalara daha çox ehtiyacda bulunan neft-qaz sənayesində aranmalı və təyinatlı istifadəsini təmin etməlidir.

Azərbaycanın neft-qaz sektorunun iqtisadi effekti elmin, innovatikanın inkişafında mühüm gücə malikdir. Bu potensialdan dolğun istifadə etməklə neft-qaz industriyasının texnoloji yeniləşməsinə, sahəvi elmin inkişafına müvəffəq olmaq və bununla da iqtisadiyyatın digər sferalarında da innovasiyanı inkişaf etdirmək mümkündür. Öncəsi isə milli neft sektorunda innovasiya fəaliyyətini genişləndirmək, layihələri «portfel problemlər» əsasında işləmək və reallaşdırmaqla qabacıl elmi-texniki nailiyyətlər əldə etmək gərəklidir. Yeni innovasiya sisteminin təminatı isə neft-qaz sənayesində material və enerji məsrəfinə, əmək haqqına, maya dəyərinə, mənfəətə, fondveriminə, rentabelliyyətə və hamılıqla bütün texniki-iqtisadi indikatorlara təsir edərək sahəvi səmərəliliyi artıracaq, bununla həmçinin digər sektorlarda da adekvat silsiləvi multiplikativ effektlər doğuracaqdır.

Bildiyimiz kimi elmi-texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsi hal-hazırda neft-qaz sənayesində tətbiq olunan texnika və texnologiyaların sıradan çıxmasını sürətləndirərək, onların daha mükəmməl və müasir standartlara cavab verən yeni modellərinin meydana çıxmasına şərait yaradır.

Bu baxımdan neft-qaz sənayesində innovasiyalı idarəetmə strateji idarəetmənin vacib istiqamətlərindən biri olmaqla o müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, neft-qaz sənayesində innovasiyalı

idarəetmənin məqsədi elmi-texniki tərəqqinin inkişaf sahəsində istehsal fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və bu sahədə əldə edilən uğurları həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu da əsasən aşağıda qeyd olunmuş sahələrdə öz tətbiqini tapmaqdadır:

- fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş texniki avadanlıq və qurğuların istehsaldan çıxarılması;
- innovasiya qaydasında yaradılması və yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yeni məhsulların işlənməsi və istehsal olunması;
- istehsal olunan məhsulların modernləşdirilməsi;
- neft-qaz sənaye sahələrinin istehsal etdiyi ənənəvi məhsulların istehsalının daha da təkmilləşdirilməsi;
- yeni növ məhsul istehsalı üçün məhsullar, resurslar konyukturasının seçilməsi;
- yeni məhsul növü üçün patentin, lisenziyanın alınması;
- yeni növ məhsul üçün xərclərin, istehsal həcmi, satış qiymətlərinin kompleks təhlil edilməsi;
- neft-qaz sənaye sahələrində innovasiyalı idarəetməyə investisiya layihəsi və bazar perspektivi baxımından yanaşılması və s.

İnnovasiyalar maddi istehsalın inkişafında mühüm rol oynayır. İnnovasiya fəaliyyəti texnika və texnologiyanın yeni nəsli təmin edəcək bir proses kimi vəsaitlərin iqtisadiyyatda yerləşdirilməsi, obyekt kimi isə - elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri olan yeni texnika və mütərəqqi texnologiya deməkdir. İnnovasiya fəaliyyətinə diqqət XX əsrin 70-ci illərində Qərbi ölkələrində, Azərbaycanda isə 1994-cü ildən yaranmağa başlamışdır. İnnovasiyanın fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, o, elm və texnikanın hərtərəfli tətbiqinə, yeni növ məhsulların işlənilib hazırlanmasına, buraxılan məhsul növlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və modernləşdirilməsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və yeniliklərə, iqtisadi artımın əldə edilməsinə və sairə yönəldilmişdir. Deməli, innovasiya fəaliyyəti yalnız müəssisələrin sərəncamında olan iqtisadi resurslara

deyil, həmçinin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakla əlaqədar olan münasibətlərin bütün kompleksini əhatə edir və konkret texniki, iqtisadi və elmi potensialına əsaslanır. İnnovasiya fəaliyyətinin ən ümdə məqsədi daha çox mənfəət, gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Belə ki, bazara yeni keyfiyyət parametrlərinə malik olan məhsullarla çıxan və yaxud maddi-eneci və digər növ resurslara qənaət edən, məhsulun hazırlanmasında daha mütərəqqi texnologiya tətbiq edən hər hansı bir müəssisə müəyyən dövr ərzində başqa müəssisələrə nisbətən daha çox mənfəət əldə etmək imkanı qazanır. Bununla belə, innovasiyanı təkcə cari ildə mənfəət əldə etməyə yönəltmək düzgün deyildir, çünki strateji əhəmiyyətli məhsulların hazırlanmasını təmin etmədən, perspektiv texnologiyaları işləyib hazırlamadan, istehsalatda yeniliklər yaratmadan bazarda uzun müddət möhkəm mövqə tutmaq olmaz. Odur ki, müasir dövrdə innovasiya siyasətinin məqsədi müəssisənin elmi-texniki, həmçinin istehsal fəaliyyəti üzrə innovasiyanın konkret istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən və səmərəli innovasiya prosesini həyata keçirməkdən ibarətdir. Beləliklə, innovasiya fəaliyyəti - onun əsas istiqamətlərini və həlledici sahələrdə /istehsallarda/ cəmləşdirilməsi üzrə tədbirləri müəyyən edən təsərrüfat qərarlarının məcmusunu ifadə edir. İctimai istehsalın normal inkişaf sürətinə nail olunması, iqtisadiyyatın tarazlığı və səmərəliliyi, məsrəflərin hər manatına görə daha çox məhsul və mənfəət artımı əldə edilməsi xeyli dərəcədə düzgün innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsindən asılıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin birinci dərəcəli vəzifəsi resursçıxaran, emal və istehlak edən sahələrlə investisiyalar arasındakı nisbəti yaxşılaşdırmaqdan, vəsaiti elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsini təmin edən sahələrin xeyrinə yenidən bölüşdürməkdən ibarətdir.

Respublikamızın neft-qaz yataqlarının axtarış-kəşfiyyatında, sənaye əhəmiyyətli işləmələrində, ən başlıcası isə quyuların qazılmasında və istismarında bir əsrdən çox özünəxas milli ənənəmiz və prioritetlərimizlə fəxr edə bilərik. Hörmətli prezidentimiz yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: «Dünyada neft hasilatı sahəsində

həyata keçirilmiş işlərin bir çoxu öz başlanğıcını Azərbaycandan götürmüşdür». Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə və neftin satış qiymətindən asılı olaraq işlənmənin son mərhələsində olan neft-qaz yataqlarının hasilatı və yeni quyuların qazılması, hələ ki, problem olaraq qalır. Təəssüf ki, böyük neft ehtiyatı və neftlilik sahəsi olan bizim yataqların ən azı 65 obyektində işlək quyu yoxdur, 115 obyektin hər birində yalnız 1-10 quyu istismar olunur. Aydınır ki, köhnə quyular fondu, layihə sənədlərinə görə, ildə 6,0% və daha çox yeni quyular qazılmaqla yeniləşdirilməlidir. ABŞ-ın Arkanzas, Kentuki, Luziana və s. yataqlarında bu 142 tədbir yeni quyular qazılmaqla ildə 7-9,5% olmaqla həyata keçirilir, bizim yataqlarda isə işlək quyu fondunun 67,0%-i, fəaliyyətsiz quyu fondunun isə 78%-i 30 ildən artıq müddətdə istismarda və texniki cəhətdən nasaz vəziyyətdə olmalarına baxmayaraq, uzun illərdir ki, yeniləşdirmə 2,0%-dən çox deyildir.

Aparılan elmi-tədqiqat işləri və müşahidələr göstərir ki, ənənəvi işlənmə metodları ilə dərin qatlardakı karbohidrogen resurslarını tam çıxarmaq mümkün deyil. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, ənənəvi neftçixarma üsulları yerin təkindəki geoloji neft ehtiyatlarının dünya üzrə 34%-in, Azərbaycanın quruda yerləşən yataqları üzrə isə 42%-in çıxarılmasına imkan verir. Mütəxəssislərin fikrincə, yeni metodları tətbiq etməklə respublikamızın qurudakı yataqlarının neftvermə səviyyəsini /əmsalını/ daha 8-9% artırmaq mümkündür. Belə ki, araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yataqlardan neft çıxarılmasını 51%-ə çatdırmaq mümkündür. Qurudakı yataqlarda yeni neftçixarma metodlarının tətbiqinə son illər daha çox diqqət yetirilir. Bu sahədə aparılan bütün işlərin təşkili və əlaqələndirilməsi, eləcə də problemin elmitexniki təchizatının təmin edilməsi məqsədilə «Azneft» İstehsalat Birliyində və AzNSETLİ layların neftverməsini artırmaq məqsədilə bir sıra yeni texnoloji metodlar işlənilib hazırlanmış və istehsalata tətbiq edilmişdir. Son iki ildə institutun mütəxəssisləri tərəfindən 23 yeni neftçixarma metodu sınaqdan keçirilmiş və onların hamısı müsbət nəticə vermişdir. Yeni neftçixarma

metodlarının texnoloji səmərəliliyinin əsas göstəricilərindən biri cari neftvermənin artırılmasından ibarətdir. Yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində çıxarılan 1 ton neftin maya dəyəri ümumi hasilatın 1 tonunun maya dəyərindən bir neçə dəfə az olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2001-ci ildə yeni neftçıxarma metodlarının tətbiqinin səmərəliliyi 20 milyard manat, 1 ton əlavə neftin maya dəyəri 150 min 704 manat olub. Bu da ümumi hasilatın 1 tonunun maya dəyərindən 3,4 dəfə azdır. Bütün bunlar quruda yerləşən yataqlarda yeni metodların tətbiqinin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyini bir daha təsdiq edir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, bu metodların tətbiqi ilə yerin dərin qatlarından təqribən 215 milyon tona qədər neft çıxarmaq olar. Odur ki, quruda yerləşən yataqlarda neftçıxarmanın gələcək uzunmüddətli inkişafı yeni metodların geniş tətbiqindən çox asılıdır. Bu sahədə, qeyd etdiyimiz kimi, innovasiya fəaliyyəti mühüm rol oynaya bilər. İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, maddi istehsalın inkişafında və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində innovasiya fəaliyyətinin təşkili çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, müstəqil respublikamız üçün hazırkı dövrdə daha önəmlidir, çünki bizdə hələlik maddi istehsal sahələrinin yeni texnika və mütərəqqi texnologiya ilə silahlanma səviyyəsi dünyanın bir çox ölkələrində olduğundan xeyli dərəcədə aşağıdır. Odur ki, müasir dövrdə iqtisadiyyatın bütün sahələri, o cümlədən neft sənayesi elm və texnika nailiyyətlərini, ixtiraları, səmərələşdirici təklifləri, dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsini istehsalata tətbiq edərək öz fəaliyyət sferasını daim təkmilləşdirməyə çalışmalıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin digər fəaliyyət növlərindən fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, o, elm və texnikanın hərtərəfli tətbiqinə, yeni növ texniki vasitələrin yaradılmasına, mütərəqqi texnologiyanın işlənilməsinə, mövcud istehsal vasitələrinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və modernləşdirilməsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və yeniliklərə, iqtisadi artımın əldə edilməsinə və sairə yönəldilmişdir. Deməli, innovasiya fəaliyyəti yalnız neft sənayesinin sərəncamında olan iqtisadi resurslara deyil, həmçinin istehsal, bölgü, mübadilə

və istehlakla əlaqədar olan münasibətlərin bütün kompleksini əhatə edir və konkret maddi istehsal sahəsinin texniki, iqtisadi, elmi, istehsal və s. potensialına əsaslanır. Neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşmada, əsas məqsəd istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün əsas şərt elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini gecikmədən istehsala hərtərəfli, kompleks şəkildə tətbiq etmək və bu yol ilə gedib bu sahənin beynəlxalq standartlara cavab verən tələblər səviyyəsinə çatdırmaqdır. Bu baxımdan, neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyaların həyata keçirilməsinin zərurəti və onun istifadə edilməsi üçün aşağıda nəzərdə tutulan tədbirlər planının həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar:

- intellektual mülkiyyət obyektlərinə, məxfi elmi və texnoloji informasiya hüquqlarının əldə edilməsi, ötürülməsi və qorunması;
- elmi-texniki və innovasiya resurs mərkəzlərinin yaradılması;
- istehsalın yeni texnika və texnologiya cəhətdən təchiz edilməsinin və tətbiqinin həyata keçirilməsi;
- neft-qaz sektorunda innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsi üçün maliyyələşdirilməsi mənbələrinin tapılması;

Neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma məsələləri sınıanmış və geniş tətbiq olunmanı tələb edən sahələrdəndir. Burada innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəvi elmi-texniki potensialın durumu, keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri ilə səciyyələndirilir. O da məlum faktdır ki, neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsinin texnoloji və iqtisadi strategiyası innovasiya fəaliyyəti sferasında baş verir. Bu baxımdan neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma məsələlərinin aşağıda nəzərdə tutulan tədbirlər planının həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar:

- müasir dövrdə neft-qaz sənayesinin aparıcı rolu artmaqdadır. Ölkənin müxtəlif sosial-iqtisadi problemlərinin həllində, iqtisadiyyatın inkişafında neft-qaz sektorunun müstəsna

rolu vardır. Buna görə də bu sahəni innovasiyalı yanaşmalar əsasında inkişaf etdirməlidir;

- neft-qaz sənayesinin texnoloji cəhətdən yenidən qurulması məsələlərinin həllində yeni texnika ilə texnologiya arasında sıx əlaqə nəzərə alınmalıdır;
- post neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma konsepsiyası işlənib hazırlanmalıdır;
- neft-qaz sənayesinin tarixi inkişaf mərhələləri innovasiyalı yanaşma prinsipləri əsasında tədqiq olunmalıdır;
- xarici investisiyanın cəlb edilməsi gücəndirilməlidir;
- elmi-tədqiqat araşdırmaları vahid bir institutda təmərküzləşdirilməlidir;

neft-qaz sənayesində stabil inkişafı təmin etmək üçün beynəlxalq standartlara cavab verən qanunvericilik bazası formalaşdırılmalıdır.

FƏSİL III NEFT EMALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL POTENSİALININ İSTİFADƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialının inkişaf istiqamətləri

Hazırki şəraitdə neft emalı müəssisələrinin istehsal potensialının inkişaf etdirilməsi istiqamətlərindən biri və başlıcası onların investisiya fəaliyyətidir. 2015-ci ilin yanvar-fevral aylarında Azərbaycanın neft sektoruna 893,8 milyon manat investisiya qoyulub. Bu rəqəm 2014-cü ilin müvafiq dövrünün göstəricisindən(yanvar-fevral -775 milyon manat) 15,3% çoxdur. Bu barədə məlumat Dövlət Statistika Komitəsinin 2015-ci ilin ilk 2 ayının (yanvar, fevral) yekunu üzrə hesabatında deyilir. Neft sənayesində xarici investisiyaların miqdarı 2007-ci ildə ən yüksək həddə çatmışdır ki, (4,0 mlrd ABŞ dolları) bu artımı bir tərəfdən Heydər Əliyev adına Bakı- Tbilisi-Ceyhan əsas Boru İxrac kəməri ilə bağlı layihənin, digər tərəfdən isə, ŞahDəniz yatağının işlənməsi və Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin tikintisi ilə izah etmək olar. Bu sənaye sahəsində xarici investisiya qoyuluşu sonrakı illərdə nisbətən azalsa da, 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu ildə 0,5 mlrd. ABŞ dolları, və ya 1,2 dəfə artmışdır. Bu da ona dəlalət edir ki, hələ də xarici investorlar üçün neft sənayesi prioritet sahə kimi qalmaqdadır. Son dövrlərdə yeni maşın və avadanlıqların alınması aşağı səviyyədə olmuşdur. Bütövlükdə, “Azərneftkimyamaş” ASC-də istehsalın texniki cəhətdən yenidən qurulmasına ehtiyac vardır. İstehsalın yenidən qurulması üçün səhmdar cəmiyyəti müxtəlif investisiya mənbələrindən istifadə etməlidir. Səhmdar cəmiyyətin maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmaması istehsalın inkişafını xüsusi vəsaitlər hesabına təmin etməyi məhdudlaşdırır. Buna görə də, səhmdar cəmiyyətinə daxil olan törəmə müəssisələr kredit vəsaitlərinin cəlb edilməsinə və səmərəli istifadə edilməsinə çalışmalıdır. Neft emalı müəssisələrində işin daha da təkmilləşdirilməsi və istehsal potensialının inkişaf etdirilməsi üçün, ilk növbədə, təşkilati tədbirlərin görülməsi və bu prosesə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, bütün

müəssisələrin texniki-iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirilməli, onların texnoloji uyğunluğu müəyyən olunmalı və iki-üç müəssisənin bir müəssisədə birləşdirilməsi və onların sanasiyasının keçirilərək özəlləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Respublikamızda neft emalı müəssisələrində mövcud olan istehsal əsas fondlarının böyük hissəsi fiziki və mənəvi cəhətdən aşınmış, 20-25 faizi isə yararsız hala düşmüşdür. Bu cür texniki baza müəssisəsinin rəqabətə davamlı məhsul istehsal imkanlarını məhdudlaşdırır. Neft emalı müəssisələrinin texniki bazasının bütünlükdə yeniləşməsi uzun müddət tələb edən mürəkkəb işdir. İstehsal əsas fondlarının yeniləşməsinin zəruriliyi ilə tez bir zamanda onun tam yeniləşməsinin qeyri-mümkünlüyü arasındakı ziddiyyəti yeniləşmənin xüsusi formalarından istifadə etməklə qismən aradan qaldırmaq mümkündür. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal potensialının inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri lizinq əməliyyatlarından istifadə edərək müəssisələrdə elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri olan maşın və avadanlıqların cəlb edilməsidir. Nəzərə alsaq ki, neftqazçıxarma idarələrində istehsal xərclərinin tərkibində nəqliyyat xərcləri mühüm yer tutur. Deməli, istehsal xərclərinin azaldılmasının ehtiyat mənbələrindən biri nəqliyyat xərclərinin azaldılmasıdır. Hazırkı dövrdə quruda hasilatın azalması, quyu fondunun müəyyən hissəsinin fəaliyyət göstərməməsi neftqazçıxarma idarələrinin nəqliyyat sisteminə də mənfi təsir etmişdir. Belə ki, neftqazçıxarma idarələrinin tərkibindəki nəqliyyat sexinin maşın parkının gücündən bu və ya digər obyektiv və subyektiv səbəblərdən tam istifadə edilmir. Odur ki, neftqazçıxarma idarələrinin sərəncamında olan nəqliyyat vasitələrindən səmərəli istifadə etmək məqsədilə onları icarəyə və ya müvəqqəti xidmət üçün digər təşkilat və ya şəxslərin sərəncamına vermək olar. Ehtiyacdən artıq avtomobil və traktorları pullu xidmətə cəlb etmək də məqsədəuyğun olardı. Beləliklə, neftqazçıxarma idarələrində lizinq əməliyyatından da müəyyən miqdarda qazanc əldə etmək olar. (Lizinq - /latınca laxare - azad etmək/ dedikdə, istehlakçının sifarişi əsasında əmlakı satın almaqla onu istehlakçıya vermək məqsədilə həyata

keçirilən xidmət növü nəzərdə tutulur. Lizinq müqaviləsinin obyektini kimi istehsal vasitələri - istehsal təyinatlı binalar, maşınlar, dəzgahlar, nəqliyyat vasitələri və digər əmlak ola bilər. Lizinq müqaviləsinin subyektləri öz əmlakını lizinq müəssisələrinə satan hüquqi və fiziki şəxslər, əmlakı satın almaqla onu icarəyə verən lizinq müəssisələri, əmlakı icarəyə götürən hüquqi və fiziki şəxslərdən ibarətdir. Lizinq iştirakçısı kimi üç tərəf - satıcı, lizinq müəssisəsi və icarəçi çıxış edirlər.)

Neft məhsullarının istehsalı müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	6	5	7	9	8	4	4	4
İstehsal olunmuş məhsulun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	2 118	2 400	1 845	2 161	2 484	2 376	2 434	2 853
İstehsal olunmuş məhsulun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	107,7	108,5	89,4	108,8	109,0	95,5	106,1	92,0
İstehsal olunmuş sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi, faizlə	9,4	8,1	8,2	7,7	7,1	6,9	7,2	8,9
İşləyənlərin orta siyahı sayı:								
min nəfər	6,4	6,3	5,6	5,3	5,3	5,2	5,2	5,0
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	98,5	98,4	88,9	94,6	100	98,1	100,0	96,2
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	333,4	474,0	507,9	514,6	542,4	675,0	736,1	773,0
İlin sonuna əsas fondların mövcudluğu:								
milyon manat	476,5	551,4	578,4	632,7	719,7	796,1	820,9	849,8
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	112,8	115,7	104,9	109,7	112,6	111,8	103,1	102,2

Mənbə: stat.gov.az

Ölkəmizdə son illərdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın bəzi sahələrində, o cümlədən sənayedə və onun aparıcı sahələrindən biri olan neft sənayesində bir sıra uğurlu nailiyyətlər əldə edilmişdir. Ümumiyyətlə, iqtisadi islahat dedikdə təsərrüfatçılığın yeni sistemə keçirilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Respublikamızda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi təsərrüfat hesabının təkmilləşdirilməsinə, qiymətlərin

sərbəstləşdirilməsinə, kreditin rolunun artırılmasına əsaslanır. Sənayenin digər sahələrinə nisbətən son illər elektroenergetika, neft və qaz hasilatı sahələrinin işi uğurlu olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin yeni neft strategiyasının reallaşdırılmasına yönəldilən investisiyalar müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən infrastrukturların yaradılması imkanlarını artırmaqla yanaşı, əhəlinin məsğulluq probleminin həllinə böyük təkan vermişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, "Azəri" yatağının işlənilməsinə yönəldilən "Faza-1" və "Faza-2" layihələri çərçivəsində aparılan tikinti-quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlərə Azərbaycanın 6 min nəfərdən çox vətəndaşı cəlb edilmişdir. Bundan başqa, ölkəmizin 3 minədək vətəndaşı xam neftin Aralıq dənizi vasitəsilə dünya bazarına çıxarılmasını nəzərdə tutan "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" əsas ixrac boru kəmərinin tikintisində çalışmışdır. Neft layihələri çərçivəsində görülən tikinti-quraşdırma işlərindən əlavə, Azərbaycanda xarici şirkətlərin vəsaitləri hesabına bir sıra sosial və ekoloji sərmayə proqramları da həyata keçirilir. Həmin proqramlar da öz növbəsində yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan verir.

XX əsrin 70-80-ci illərdə Azərbaycana 75 növdə 400-dən çox ağır yük qaldıran kran gəmisi, boruçəkən gəmilər, seysmik, sərnisin və s. gəmi növləri gətirildi. Xəzərdə 2500 t gücündə "Azərbaycan" kran gəmisi işə başladı. Bundan

başqa ilk vaxtlarda dənizin 70 m dərinliyində olan sahələrdə geoloji-kəşfiyyat işləri aparmaq üçün "Xəzər" tipli özüqalxan, sonralar isə dənizin 200 m dərinliyindəki sahələrdə işləməyə imkan verən "Self" tipli yarım dalma üzən qazma qurğularının alınması nəticəsində dənizin daha dərin sahələrində zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yarandı. Nəticədə 60-cı illərin sonu ilə müqayisədə yeni 8 neft və qaz yataqları kəşf edildi, neft ehtiyatları iki, qaz ehtiyatları isə üç dəfə artırıldı. 1975-ci ildə neft və qazın ümumi hasilatı 27,1 mln. t-a (şərti yanacaq) çatdırıldı. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində, indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350m dərinlikdə yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olundu. Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabr ayının 18-də müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktının qəbul olunmasından sonra Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafının mahiyyətə tamamilə yeni – müstəqil Azərbaycan Respublikasının müstəqil neft strategiyasının formalaşması və inkişafı, dünya neft sənayesinə inteqrasiya mərhələsi başladı. Müstəqilliyin ilk illərində SSR-nin dağılması ilə neft sənayesində illərlə mövcud olan və səlis işləyən istehsalat əlaqələri pozulmuş, sərmayə qoyuluşu ixtisar olunmuş, kəşfiyyat və istismar qazmasının həcmi kəskin sürətdə azalmış, nəticə etibarilə isə, neft və qazın hasilatı aşağı

düşmüşdü. Maliyyə vəziyyətində, əsas fondların və neft avadanlıqlarının yeniləşdirilməsində böhran son dərəcə dərinləşmişdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də “əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə Azərbaycanın neft sənayesinin dirçəldilməsinin əsası qoyuldu.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında neft sənayesinin inkişaf xüsusiyyətləri:

- Ölkənin neft sənayesinə xarici investisiyaların sürətlə cəlb edilməsi.
- 2000-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda neft hasilatı həcminin sürətlə artması.
- Azərbaycan neftinin dünya neft bazarına çıxarılması və xüsusi marka adı altında satılması;
- Azərbaycanın yeni beynəlxalq neft-qaz nəqli kəmərlərinin inşası;
- Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycanın əhəmiyyətli rola malik olması;
- neft hasilatında dənizdən çıxarılan neftin payının həlledici mövqeyə çıxması;
- Ölkənin neft sənayesində ən müasir texnologiyaların tətbiqi.
- Ölkəyə böyük “neft pulları”nın daxil olması.
- Dövlət Neft fondunun yaradılması.

- Azərbaycanın hasilat sənayesində Səffaflıq sahəsində beynəlxalq təşəbbüsə qoşulması.
- Neft-qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə strategiyasının qəbul edilməsi;
- Yeni qaz yataqlarının kəşf edilməsi və s.

Azərbaycanın neft sənayesi yeni mərhələsindədir. Yüz ildən çox istismarı davam edən köhnə yataqlarda hasilat perspektivləri məhdudlaşsa da Xəzərin Azərbaycan sektorunda ötən əsrin sonlarında işləmələrə verilmiş nəhəng yataqlar potensialı milli neft sənayesinin yeni mütərəqqi fazaya daxil olmasını əsaslandırır. Bununla belə vurğulanmalıdır ki, köhnə istismar sahələrində mövcud qalıq və proqnoz ehtiyatları burada hasilatın tam XXI əsr boyu davamlı olacağını şərtləndirir.

Dəniz və quru sahələrinə təsnif olunan köhnə istismar zonasında istehsal prosesi gərginliklərlə müsbət olmaqda davam edir. İstehsal çətinliyinin daha ağır sahəsi isə quru əraziləri əhatə edir. Müvafiq istismar zonasında yerləşən quyuların lay enerjisinin tükənməsi, təchizatdakı gərginlik, texniki-texnoloji maliyyə çətinlikləri buradakı hasilatı rentabəlsiz həddə yuvarlatmışdır. Qazma prosesi sənəmiş, texniki təminat pisləşmiş, neftqazçıxarma müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığı pozulmuşdur. Burada hasilat hər il enməyə məruz qalır, istismar xərcləri isə əksinə olaraq artır. İstehsalın əvvəlki tək planlı direktiv metodlarla idarəçiliyi davam etdirilir.

Qeyd olunduğu kimi, indiki ehtiyatlar müqabilində köhnə istismar sahələrində hasilat hələ də uzunmüddətli olacaqdır. Hətta hasilatın radikal tempdə artma imkanları da gerçəkləşə bilər. ETT-nin innovasiyon nailiyyətlərin, yeni səmərəli iqtisadi texnologiyaların tətbiqi burada məhsuldarlığın, iqtisadi artımın yüksəlişi üçün daha nikbin əsaslar yaradır. Bununla yanaşı köhnə

istismar sahələrini əhatə edən mövcud infrastruktur elmi- texniki potensialda iqtisadi artıma təkan verən xüsusi amil kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanda neft sənayesi inkisaf tapdıqca burada adekvat olan səhavi servis strukturları da formalaşmışdır. Hasilat üçün lazım olan maşın və avadanlıqlar istehsalı, yardımçı və xidmətedici sahələrin təşkili, emal təchizat müəssisələri, elmitexniki kadr potensialının, istehsalı bütün dövriyyədə əhatə edən müvafiq qurumların, yolların, kommunikasiya xətlərinin, rabitə, mühafizə təşkilatlarının yaradılması müvafiq infrastruktur seqmentlərindəndir. Bütün bu mövcud əzəli infrastruktur ilkin olaraq «Azneft» İB tərəfindən yaradılrsa da, hazırkı, məqamda o, bütün respublika YEK-nin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Onun imkanlarından iqtisadiyyatın digər sahələrində, istehsalda, nəqliyyatda, sosial sferada və həmçinin neft kontraktları çərçivəsində istifadə olunur. İstismar müddətinin çoxluğuna baxmayaraq mövcud infrastruktur neft-qaz sənayesinin növbəti inkisaf perspektivi üçün kifayətedici haldadır. Bununla belə, böyük infrastrukturun tərkib hissəsi kimi köhnə yataqlarda istismarı həyata keçirən kompleksin sərəncamında qalan daha tipik sahəvi sənaye və sosial infrastruktur da vardır.

Azərbaycan neftqazçıxarma kompleksində müasir durumu qiymətləndirərkən qeyd olunmalıdır ki, kontrakt zonasındakı yeni yataqlar üzrə fəaliyyətdə investisiyalarla bağlı problemləri demək olar ki, keçicidir. Lakin köhnə yataqları əhatə edən istismar zonasında işə tərəqqi və istehsal artımı problemlərinin həlli daha geniş tutumlu sərmayə qoyuluşlarından asılıdır.

Neft hasilatının və əmək məhsuldarlığının müntəzəm sürətdə artmasının, elmi-texniki tərəqqi və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, deməli, neft-qaz çıxarma sənayesinin mənfəətlə işləməsinin əsas vasitələrindən biri bütövlükdə bu sahənin əsas fondlarının geniş təkrar istehsalı müəyyən edən əsaslı tikintidən və ona yönəldilən investisiyanın həcmindən ibarətdir. Əsaslı tikinti əsas fondların yaradılmasının bütün mərhələlərini, yəni obyektlerin layihələşdirilməsindən başlamış onların işə salınmasınadək olan mərhələləri

özündə əhatə edir.Əsaslı tikinti prosesinin əsas mərhələsi tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi və tikilməkdə olan obyektlərin işə salınmasının təmin edilməsidir.

Azərbaycan neft sənayesində əsaslı tikintinin müntəzəm olaraq böyük həcmdə aparılması,onun inkişafının bütün mərhələlərində neft-qazçıxarma sənayesinin xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlıdır.Sovet hakimiyyəti illərində hər il milli gəlirin təqribən 20 faizə qədəri, hazırda isə investisiya qoyuluşunun 50 faizdən çoxu neft-qazçıxarma sənayesinin əsas fondlarının artırılmasına və təkmilləşdirilməsinə sərf olunur.Neft-qazçıxarma sənayesində əsaslı tikinti-iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi,yeni obyektlərin tikilməsi,mövcud olanların isə yenidən qurulması,genişləndirilməsi və texnika ilə yenidən silahlandırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə həyata keçirilən tikinti-quraşdırma işlərini əhatə edir.İstehsalın genişləndirilməsi-yeni layihə əsasında tikinti obyektlərinin ikinci və sonrakı növbələrinin,əlavə istehsal komplekslərinin və infrastrukturalarının tikilməsi,fəaliyyət göstərən neft-qazçıxarma idarələrinin ərazisində yeni əsas istehsal sahələrinin yaradılması və ya əvvəlkilərinin genişləndirilməsidir.Mövcud neft-qazçıxarma idarələrini genişləndirərkən yeni tikintiyə nisbətən istehsal gücü,adətən, daha tez müddətlərdə və az investisiya qoyuluşu ilə artır.

İstehsalın yenidən qurulması-vahid layihə əsasında texnoloji bölmələrdə və köməkçi xidmətlərdə tam və ya qismən yeni avadanlıqların qurulması,yaxud mənəvi köhnəlmiş və fiziki aşınmış avadanlığın əvəz edilməsi,istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması,qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılması ilə onun başqa cür qurulmasıdır.İstehsalın texnika ilə “yenidən silahlandırılması” –yeni texnikanı və mütərəqqi texnologiyanı tətbiq etmək,neft-qazçıxarma proseslərini mexanikləşdirmək və avtomatlaşdırmaq yolu ilə ayrı-ayrı neft-qazçıxarma idarələrinin texniki səviyyəsini müasir tələblərə uyğun yüksəltmək üzrə həyata keçirilən kompleks təşkilati-texniki tədbirlərdən ibarətdir.Texnika ilə yenidən silahlandırılma neft-qazçıxarma idarələrinin

texniki inkişaf planına uyğun olaraq ayrı-ayrı obyektlər və iş növləri üçün layihələr və smetalar üzrə həyata keçirilir. Mövcud neft emalı müəssisələrinin texnika ilə yenidən ssilahlandırılmasında məqsəd neft hasilatını hər vasitə ilə intensivləşdirməkdən, neft sənayesinin struktur bölmələrinin istehsal gücünü artırmaqdan və ondan istifadəni yaxşılaşdırmaqdan, iş yerlərinin sayını azaltmaqdan, neft hasilatını material tutumunu və maya dəyərini aşağı salmaqdan, material və yanacaq-energetika ehtiyatlarına qənaət etməkdən, neft emalı sənayesinin istehsal-təsərrüfat və digər fəaliyyət növlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. [5.s,87]

3.2. Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialının inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması yolları

Tarixi mənbələrdə primitiv də olsa, Azərbaycanda ilk neft emalının hələ erkən orta əsrlərdə aparıldığını bəyan edən çoxsaylı məlumatlar vardır. Lakin ölkəmizdə nisbi sənaye və mexaniki biçimli ilk neft emalı müəssisələrinin XIX əsrin əvvəllərində intişar tapdığı daha dəqiqliklə tarixdə yer almışdır. Belə ki, həmin illərdə neftdən daha qiymətli məhsullar almaq zəminində onun emalı işi də genişlənməmişdir. Hələ 1837-ci ildə Bakı yaxınlığındakı Balaxanı kəndində neftayırma zavodu tikilmiş, 1868-ci ildə isə artıq 23 belə kiçik zavod fəaliyyət göstərmişdir. 1875-ci ildə isə neft emalı müəssisələrinin sayı 62-yə yüksəlmişdir. Artıq 1900-cü ildə Bakıda 66 kerosin, 18 kerosin-yağ, 3 yağ, 4 benzin, 2 qudron və bir surroqat emalı zavodları fəaliyyət göstərməkdə idilər. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra neft emalı müəssisələri də milliləşdirilməyə məruz qalmışdı. Dağınıq halda olan bu strukturlar transformasiya zamanı cəmi 18 müəssisəni əhatə edirdi ki, onların da əksəriyyəti yarı gücü ilə işləyirdi. Sonradan neft emalı müəssisələrinin bərpasına, texniki cəhətdən yenidən qurulması işlərinə başlanıldı. Bir sıra neftayırma zavodları rekonstruksiya olunaraq müasir texnika ilə təhciz edildilər. 1953-cü ildə isə

nəhəng Yeni Bakı Neftayırma zavodu işə düşdü. Uzunmüddətli istismardan sonra neft emalı müəssisələrində avadanlıq və qurğuların fiziki və mənəvi aşınması yeni problemlər doğurdu. Modernizasiya çətinliyini isə başlıca olaraq bu müəssisələrin fundamental zavod təməlinə deyil, ayrı-ayrı pərakəndə istehsal sahələrinin birləşdirilməsi əsasında yaradılması qaynaqlandırır. Buna baxmayaraq, ötən əsrin 70-ci illərində neft emalı zavodlarında mövcud texnoloji qurğuların rekonstruksiyası işləri aparıldı və həmin zavodlar o zaman üçün müasir olan nəhəng texnoloji emal qurğuları ilə təchiz edildi. İstismara buraxılan yeni qurğular istehsalın genişləndirilməsinə, xammal və materiallardan daha səmərəli istifadə olunmasına və neft məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkanlar yaratdı. Bu illərdə neftayırma zavodlarının illik gücü 25 milyon tona çatdırılmış və 1975-ci ildə gətirilən xammal hesabına burada rekord miqdarda 23,43 milyon ton neft emal olunmuşdu . Lakin SSRİ-nin süqutu ilə iqtisadi əlaqələrin pozulması nəticəsində yaranmış istehsal zəifliyi və texnoloji gerilik reallıqları həmin zavodların da tam gücdə işləmək imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Buna baxmayaraq ARDNŞ-in strukturu bölmələri olan bu iki nəhəng müəssisə - Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu (BNEZ) və Azərneftyağ Neft Emalı Zavodunda (NEZ) istehsalın qorunması üzrə müvafiq işlər görülmüş və onların illik kommulyativ gücü 18 milyon ton səviyyəsində saxlanılmışdır. Hazırda isə yalnız yerli xammal hesabına işləyən bu zavodlarda 3 dəfə az, ildə 6-7 milyon ton həcmində neft emal prosesi reallaşdırılır.

Heydər Əliyev adına BNEZ-də yerli xam neft məhsulana əsaslanaraq benzin, dizel yanacağı, kerosin, soba mazutu, reaktiv mühərrik yanacağı istehsal edilir. Burada emal prosesi 1976-cı ildə layihə gücü 6,0 milyon ton/il olan «ELOU-AVT-6», 1980-ci ildə layihə gücü 1,0 milyon ton/il olan «Katalitik riforminq», 1986-cı ildə layihə gücü 1,5 milyon ton/il olan «Kokslaşdırma», 1998-cı ildə layihə gücü 1,2 milyon ton/il olan, reaktiv mühərrik yanacaqlarının təkrar emalını reallaşdıran «Merikem» və 1993-cü ildə tikilərək 2004-cü ildə işə salınmış, layihə gücü 2,0 milyon ton/il olan «Vakuum qazoylun hidrogenlə

təmizləmə» qurğuları (Azərneftyağ NEZ-də istehsal edilən dizel yanacağı distillatları bu qurğuda təkrar emal olunur) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Zavodun əsas son məhsulları: benzin, dizel yanacağı, kerosin, soba mazutu, reaktiv mühərrik yanacağından ibarətdir .

Azərneftyağ NEZ-də bitum, soba mazutu, sürtkü yağları - energetik və turbin yağları və Heydər Əliyev adına BNEZ-ə təkrar emala göndərilən ilkin emal benzini, dizel yanacağı distillatları, kerosin və vakuum qazoyl məhsulları istehsal olunur. Burada 1980-ci ildə layihə gücü 6,0 milyon ton/il olan bir və 1993-1994-cü illərdə hər birinin layihə gücü 2,0 milyon ton/il olan iki, ümumilikdə üç «ELOU-AVT», 1980-ci ildə layihə gücü 1,0 milyon ton/il olan «Yağ distillatlarının hidrogenlə təmizləmə» və 2002-ci ildə layihə gücü 250 min ton/il olan «Bitum istehsalı» qurğuları istismar edilir. Zavodun ELOU-AVT qurğularının ümumi gücü 10,0 milyon ton/il təşkil edir. Yeni müvafiq qurğular istismara verildikdən sonra 6,0 milyon ton/il güclü köhnə qurğu əsasən istifadəsiz qalmışdır. Zavodun əsas son məhsulları: bitum, soba mazutu, sürtkü yağları - energetik və turbin yağları, Heydər Əliyev adına BNEZ-də təkrar emala: ilkin emal benzini, kerosin, dizel distillatları, vakuum qazoyldan ibarətdir .

Araşdırmalar göstərir ki, fəaliyyətdə olan neft emalı zavodları respublikanın bütün növ yanacaq və müəyyən sürtkü yağlarına olan tələbatını ödəyir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu zavodlarda mövcud texnoloji sistem köhnə konstruksiyalıdır və müasir tələblərə dolğun cavab vermir. Burada vaxtaşırı zəruri investisiyalar yatırılmadığından müvafiq renovasiya prosesi də aparılmamışdır. Texnoloji gerilik hazırda bu zavodlarda müasir beynəlxalq standartlara uyğun məhsullar istehsalını mümkün deyil edir. Burada yüksək keyfiyyət standartlı məhsullar istehsalı üçün miqyaslı investisiya qoyuluşları tələb edən müxtəlif növlü yeni texnoloji qurğular quraşdırılmasına zəruri ehtiyac vardır. Belə zərurət, həm də keyfiyyətli neft məhsulları istehsalının təşkil edilməsi ilə daxili bazarın tələblərinin dolğun ödənilməsi və ölkənin ixrac

potensialının son istehlak məhsulları ilə genişləndirilməsi strategiyasından irəli gəlir. Məlumdur ki, neft xam şəkildə son istehlak məhsulu ola bilməz. O, etibarlı istehlak üçün mütləq emal prosesindən keçməlidir. Azərbaycan nefti də Avropa bazarlarına çatdırıldıqdan sonra müvafiq ölkələrdə emal edilməyə məruz qalır. Avropada, xüsusən İtaliya və Fransada keyfiyyətli və müasir standartlı emal və neft məhsulları istehsal edilən tam industrial komplekslər fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də, respublikada neft emalı kompleksinin inkişafına diqqət daha da artırılmalı və mövcud emal zavodlarının modernizasiyası və ya neft emalı kompleksinin yenidən qurulması təşkil edilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, zəruri investisiyalar olduğu təqdirdə belə neft emalı zavodlarında yeni qurğuların quraşdırılması ilə müşayiət edilən genişmiqyaslı rekonstruksiya işlərinin aparılmasında çətinliklər və risklər yaranacaqdır. Bu çətinliklər həmin zavodların məxsusi mühafizə zolaqlarının olmaması və onların hər tərəfdən yaşayış massivləri və müxtəlif ticarət-xidmət obyektləri ilə əhatə edilməsi ilə əlaqədardır. Digər bir cəhət isə zavodların istehsal həcmi genişliyi və böyük ərazi tutumluluğu amili ilə bağlıdır. Sovetlər İttifaqının digər respublikalarının da tələbatını ödəmək məqsədi ilə istehsal həcmi genişləndirilmiş bu zavodlar özlərinin miqyas effektivliyini də itirmişlər. Dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf mərhələsində beynəlxalq təcrübədə belə nəhəng zavodların inşası məqsədəuyğun hesab edilmir. Lakin buna baxmayaraq, bir sıra ölkələr, xüsusən də, Çexiya, Polşa, Macarıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan milli energetik strategiyalarına müvafiq olaraq bu tip zavodların inşasına və yenidənqurulmasına üstünlük verirlər.[28]

Ölkəmizin ən böyük nailiyyətlərindən biri də dəniz neft-qaz yataqlarının kəşfi və işlənməsidir. 1970- 1980-ci illər Azərbaycan neftçiləri tərəfindən dənizin daha dərin sahələrinin mənimsənilməsi ilə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə görülən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi möhkəmlənmiş və onun geniş infrastrukturunu yaranmışdır. Azərbaycanda dəniz yataqlarının işlənilməsi üçün qazma qurğuları, dənizdə tikinti işlərini təmin etmək üçün xüsusi gəmilər,

texnika və avadanlıq gətirilmiş, Bakı Dərin özüllər zavodu tikilmişdir. Bununla yanaşı neft emalı, neft-kimya sənayesi və neft maşınqayırmasının inkişafında böyük sıçrayış olmuşdur

Sovet İttifaqının dağılması və ənənəvi istehsal əlaqələrinin qırılması neft və qaz həcmələrinin durmadan aşağı düşməsinə neqativ təsir göstərdi. Neft sənayesində də illərlə mövcud olan və səlis işləyən istehsalat əlaqələri pozulmuş, sərmayə qoyuluşu ixtisar olunmuş, kəşfiyyat və istismar qazmasının həcmi kəskin sürətdə azalmış, nəticə etibarilə isə, neft və qazın hasilatı aşağı düşmüşdü. Maliyyə vəziyyətində, əsas fondların və neft avadanlıqlarının yeniləşdirilməsində böhran son dərəcə dərinləşmişdi. Yalnız 1993-cü ildən etibarən xalqın iradəsi, çağırışı və təkidi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin gecə-gündüz yorulmadan çalışması, respublikada ictimai sabitlik yaranması yolunda atılan addımların nəticəsində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında mühüm dönüşlərin başlanğıcı oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü ildə əsasını qoyduğu və sonrakı illərdə uğurla həyata keçirdiyi neft strategiyası və konsepsiyası çox mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan nailiyyətlərdəndir. Prezident Heydər Əliyevin vaxtında gördüyü qəti tədbirlər nəticəsində neft və qaz təsərrüfatının dağılmasının qarşısı alındı, neft sənayesində canlanma baş verdi və Azərbaycanda neft və qaz hasilatının aşağı düşməsi tempi dayandırıldı. Belə ki, 1996-cı ildə neft hasilatının aşağı düşməsi tempi 0,7%, 1997-ci ildə 0,3% olmuş, 1998-ci ildən isə neft hasilatı sabitləşmişdir. İldən-ilə artan səmərəli tədbirlər nəticəsində neft və qaz yataqlarında qazma işləri bərpa edildi, istismar quyularının qazılmasının həcmi artırıldı, geoloji-texnoloji tədbirlər keçirildi, quyuların sabit iş rejimini təmin etmək məqsədi ilə mövcud kompressor stansiyaları təmir olundu və yenidənqurma işləri aparıldı, yeni istehsalat obyektləri istifadəyə verildi və bununla neft sənayesinin infrastrukturunu xeyli möhkəmləndirildi. Ümumiyyətlə, dəniz neft yataqlarında 1994-2000-ci illər ərzində qazmadan 253 yeni quyuyu mənimsənilmiş, fəaliyyətsiz fonddan 652 quyuyu

istismara qaytarılmış, optimal iş rejimini təmin etmək üçün minlərlə texniki və geoloji tədbirlər həyata keçirilmişdir. Qısa bir zamanda neft emalı sahəsində də böyük müsbət dəyişikliklər əldə olundu. 1994-1995-ci illərdə "Azərneftyağ" İstehsalat Birliyində xarici şirkətlərin köməyi ilə ən müasir texnologiya və yüksək məhsuldarlığa malik iki yeni neft emal qurğusu inşa olunub istismara verilmişdir ki, bu da yüksək keyfiyyətli açıq rəngli neft məhsulları və yağlar üçün lazım olan qısa fraksiyalar alınmasına şərait yaratmışdır. 2000-ci ildə müəssisədə müasir tipli, illik məhsuldarlığı 250 min ton olan yeni bitum qurğusu quraşdırılmışdır. 1996-1998-ci illərdə "Azərneftyanacaq" İstehsalat Birliyində ELOU-AVT-6 neftin ilkin emal qurğusunun istismar olunduğu 20 il ərzində 90%-ə qədər köhnəlmiş əsas texnoloji avandanlığının, cihazlarının, avtomatika, idarəetmə vasitələrinin dəyişdirilməsi nəticəsində açıq rəngli məhsulların çıxımının artmasına və eyni zamanda, istehsalın maya dəyərini azalmasına nail olunmuşdur. 2001-ci ildə isə ELOU-AVT-6 qurğusunda benzinin, kerosinin və dizel yanacağının tənzimlənməsi blokları və yenidən qurulmuş reagent təsərrüfatında naften turşusunun istehsalı qurğusu istismara verilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuş 20 sentyabr 1994-cü il bugünkü və gələcək nəsillərin yaddaşında əbədi yaşayacaqdır. Məhz bu tarixdə möhtəşəm "Gülüstən" sarayında Azərbaycanla Amerikanın "AMOKO", "Yunokal", "Pennzoil", "Makdermot", Böyük Britaniyanın "Britiş Petroleum" və "Remko", Norveçin "Statoyl" Rusiyanın "LUKOyl", Türkiyənin "Türk petrolları", Səudiyyə Ərəbistanının "Delta" şirkətlərinin yaratdığı konsorsium arasında tarixə "Əsrin müqaviləsi" kimi daxil olan neft müqaviləsi imzalandı. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın "İtoçu", Amerikanın "Eksson" və "Amerada Hess" şirkətləri də qoşuldu. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində ratifikasiya olunduqdan dərhal sonra neft-qaz əməliyyatlarının aparılmasının gündəlik idarə edilməsi və əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradıldı. "Əsrin müqaviləsi" adı ilə indi bütün dünyada

tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür. İlk neft layihəsi üzrə Azəri-Çıraq-Günəşli dəniz yataqlarında nəzərdə tutulan bütün işlər artıq yerinə yetirilmiş, bu işlər çərçivəsində neft sənayesinin infrastrukturunu xeyli müasirləşdirilmişdir. 1995-ci ilin yanvar ayından başlayaraq xarici tərəfdaşlarımızın Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin və Azərbaycan hökumətinin səmərəli əməkdaşlığı nəticəsində təchizat gəmilərinin, borudüzən barjların, kran gəmisinin yeniləşdirilməsi başa çatdırıldı, layihə üzrə bütün müqavilə sahəsində seysmik məlumatlar yığıldı və təhlil olundu, kəşfiyyat quyuları qazıldı. "Çıraq-1" dəniz platformasının tikintisi yekunlaşdırıldı və neft hasil edən ilk quyuyu qazıldı, "Dədə Qorqud", "İstiqlal", "Qurtuluş" kimi nəhəng dəniz qazma qurğuları istifadəyə verildi. Min ton su qatında kəşfiyyat işləri aparmağa qadir olan daha bir yeni dəniz qazma qurğusunun inşasına başlamaq üçün tədbirlər görülür. Ümumiyyətlə, xarici neft şirkətləri ilə 21 neft sazişi imzalanmışdır (bunlardan 15-i dəniz, 6-sı isə quru sahələri üzrədir). Xüsusiyyətlərinə görə bu sazişlər üç növə bölünür: - işlənmə və hasilat (1 saziş); - bərpa və hasilat (5 saziş); - kəşfiyyat (15 saziş). Bütün sazişlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə nəinki Bakıda, həmçinin dünyanın ən böyük paytaxtları - Vaşinqton, Moskva, London, Parisin möhtəşəm saraylarında imzalanmışdır. Nəticədə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da respublikamızın gələcək inkişafına əsl qarantdır. Bu məbləğdən 4,5 milyard dollar artıq ölkəmizə investisiya şəklində yatırılıb ki, bunun da 3,7 milyardını birbaşa investisiyalar, 800 milyon dollarını isə bonuslar təşkil edir. Potensial imkanları və atılan əməli addımları nəzərə almaqla deyə bilərik ki, adambaşına düşən ehtiyatların həcminə, cari neft hasilatına və onun emalına görə Azərbaycan bir çox ölkələrdən xeyli yüksəkdə durur. Buna görə də müvafiq məqsədyönlü

investisiya siyasəti aparmaqla Azərbaycan ildə 40-50 milyon ton neft çıxarmaq və ildə 25 milyon ton neft emal etmək imkanı qazanaraq dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələri sırasında olmaq perspektivinə malikdir. Yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinin mühüm bir hissəsi Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunun dərin su qatlarında yerləşən zəngin neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatının və qazma işlərinin sürətləndirilməsi idi. Bunu nəzərə alaraq, «Dədə Qorqud» qazma qurğusunun bərpaından sonra tezliklə tam modernləşmiş «İstiqlal» üzən yarım dalma qazma qurğusu (1998-ci il), yeni özüqalxan «Qurtuluş» qazma qurğusu (2000-ci il) və 2002-ci ildə Xəzərin istənilən dərinliyini fəth etməyə qadir olan Heydər Əliyev adını daşıyan ən müasir, ən əzəmətli qurğunun istismara verilməsi Azərbaycan neft sənayesinin böyük uğurlarından hesab etmək olar. Dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə imzalanmış neft-qaz müqavilələri nəticəsində neft sektoruna xarici sərmayələr cəlb olunur, bir çox irimiqyaslı layihələr reallaşdırılır, yeni neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatı və hasilatı sahələrində müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi həyata keçirilir. Nəticədə ölkəmizdə neft-qaz hasilatında yüksək göstəricilər əldə edilir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2007-ci ildə Azərbaycanda 42,6 milyon ton neft hasil edilərək rekord göstəriciyə nail olunmuşdur.

Xəzərin böyük dərinliklərində yerləşən sahələrdə dərin kəşfiyyat quyularının qazılması məqsədilə "Dədə Qorqud" (keçmiş "Kaspmorneft") yarım dalma üzən qazma qurğusu təmir və modernizə edilmişdir və 50-475 m dəniz dərinliyində 7620 m dərinliyinə qədər quyu qazmaq imkanına malikdir. Digər qurğu "İstiqlal" (keçmiş "Şelf-5") yarım dalma üzən qazma qurğusu təmir və modernizə edilərək, 50-700 m dəniz dərinliyində 7620 m dərinliyə qədər quyu qazmaq mümkün olmuşdur. Modernizə olunmuş qazma qurğularının köməyi ilə "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarında birgə aparılan işlər nəticəsində 6 kəşfiyyat quyusu qazıldı, bunların səhəsində sonradan neft ehtiyatları 30%-dən çox artırıldı. Bu qurğular 1996-cı ildə yaradılmış "Kaspiyan Drilling Kompani" müştərək müəssisənin tərkibində "Şahdəniz" və "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarında öz

işlərini uğurla davam etdirirlər. Xarici şirkətlər tərəfindən Azərbaycan üçün tikilmiş, Heydər Əliyev adına "Lider" qurğusunun köməyi ilə də texnika-texnoloqiya sahəsində böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir.

1999-cu ilin noyabrında Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilmiş ATƏT-in Sammitində ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentləri tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) "Əsas İxrac Neft Kəməri"nin çəkilişi haqqında dövlətlərarası müqavilə imzalanmışdır. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda, Səngəçal terminalında sabiq prezident Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin təməl daşı qoyulmuş və tikintisinə başlanmışdır. BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutdu. 2006-cı il iyulun 13-də isə Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. BTC istismara verilən gündən 2007-ci ilin sonunadək Ceyhan limanından 36 milyon 796 min 555 ton Azərbaycan nefti dünya bazarlarına yola salınmışdır. Bu "əsas ixrac neft kəməri"nin texniki-iqtisadi əhəmiyyətindən başqa, onun siyasi rolu da böyükdür. Belə ki, bu neft kəməri dünya dövlətləri ilə Azərbaycan dövlətinin yeni münasibətlərinin, dünya xalqları ilə Azərbaycan xalqının əlaqələrinin yenidən qurulmasına təkan verəcək, Azərbaycanın xarici siyasətinin güclənməsinə və inkişaf etməsinə səbəb olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasında neft hasilatı məsələsi bu gün dünya siyasətində mühüm yer tutan problemlərdən birinə çevrilmişdir. Belə olduğu halda, neft-qaz hasilatının artırılmasında, onun inkişafının perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində dövlətin rolu əvəzedilməzdir. Bu strateji xətt həm də o demək deyildir ki, neft sənayesində bazar münasibətlərinin formalaşması, mülkiyyət münasibətləri dəyişməz qalsın. Əksinə, dövlət bu strateji sahəni özünün nəzarətində saxlamaqla orada bazar münasibətlərinin, kommersiya strukturlarının və milli sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş əlverişli şərait

yarada bilər. Bu gün neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılması zəruriliyi aşağıdakılarla izah edilir:

1. bazar iqtisadiyyatının «sərt oyun qaydaları» neftqazçıxarma idarələrinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir və bu təsirin az itgilərlə başa gəlməsi üçün neftqazçıxarma idarələrində iqtisadi islahatların aparılması hər bir konkret problemlər üzrə müəyyənləşdirilməli, onlar texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalı, prioritet istiqamətlərə üstünlük verilməlidir;

2. bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə neftqazçıxarma idarələrində mövcud olan güclü maddi-texniki təhizat, nəqliyyat, energetika sektorlarının inkişafını tələb edir. Neft sənayenin struktur bölmələrinin hər birində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin özünəməxsus xarakterik cəhətləri vardır ki, onlar da iqtisadi islahatların aparılması prosesində mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu cəhət neft sənayesində iqtisadi islahatların məqsədini respublika üzrə aparılacaq iqtisadi islahatların strategiyası və taktikasından asılıdır. Vəziyyətdən müəyyən mənada çıxış yolu dünya təcrübəsinə istinad edərək, inkişaf etmiş neftqazçıxarma istehsalına malik olan ölkələrdə istifadə edilən iqtisadi mexanizmlərdən respublikanın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla istifadə etməkdən ibarətdir;

3. neft sənayesində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini zəruri edən mühüm səbəblərdən biri də bu sahənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə vəsaitinin çatışmamasından ibarətdir. Əgər 1986-1990-cı illərdə bütövlükdə respublikanın neft- qazçıxarma sənayesinin ehtiyaclarını ödəmək üçün orta hesabla hər il 250 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait ayrılırdısa, bu rəqəm 1991-ci ildə cəmi bir neçə milyon dollar təşkil etmişdir. Respublikamızın müstəqilliyinin ilk günlərində, yəni 1992-ci ildə neft sənayesinin inkişafına valyuta ayrılmamış, 1993-cü ildə bu rəqəm 17,3 milyon dollar, 1994-cü ildə 31,8 milyon dollar, 1995-ci ildə isə 33,7 milyon dollar təşkil etmişdir. Belə bir vəziyyət neftqazçıxarma sənayesində əsas fondların, xüsusilə texnoloji maşın və avadanlıqların köhnəlməsinə, istehsalın texniki səviyyəsinin pisləşməsinə, əsas

fondların təzələnməsi imkanlarının, neftqazçıxarma idarələrində qazma və tikinti-quraşdırma işlərinin həcminin kəskin sürətdə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, bütövlükdə sahə üzrə maddi-texniki təchizat sisteminin pisləşməsi nəticəsində 4000-dən artıq istismar quyuları fəaliyyətsiz qalmışdır. Deməli, neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılması neftqazçıxarma idarələrində maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu isə neftqazçıxarma sənayesinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulmasını, geniş iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini tələb edir.

Hesablamalara görə yaxın 10 il ərzində Azərbaycan Respublikasında neft hasilatının 3-5 dəfə artırılacağı gözlənilir. Belə inkişaf tempi Azərbaycanın XXI əsrdə böyük iqtisadi tərəqqi edəcəyi proqnozu reallaşdırır. Dünya ölkələrinin, o cümlədən Qərbi ölkələrinin neft şirkətlərinin Azərbaycana maraqlarının artması əsasən bu amil hesabınadır. Neft ehtiyatlarının hazırda Azərbaycana yönəldilmiş xarici kapitalın təqribən 75-80%-i neftqazçıxarma sənayesinə sərf edilir ki, bu da, yeni iş yerlərinin açılması, dünya standartlarına uyğun infrastrukturların yaradılması deməkdir.

Müasir dövrdə neft sənayesində, xüsusilə də onun quruda yerləşən neftqazçıxarma idarələrində mövcud elmi-texniki və istehsal potensialından daha səmərəli istifadə etməklə iqtisadi islahatları həyata keçirmək lazımdır. Bu sahədə müəyyən nailiyyətlər də əldə edilmişdir. Belə ki, son 5-6 ildə neft sənayesində bazar iqtisadiyyatına uyğun infrastrukturlar yaradılmış, neftqazçıxarma idarələrinin bəzi bölmələri özəlləşdirilmiş, xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə birlikdə müştərək müəssisələr yaradılmış, neftçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılması ilə yanaşı, neft-qaz hasilatının da sabitləşdirilməsinə və gözə çarpan dərəcədə irəliləyişlər əldə edilməsinə imkan vermişdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, neft sənayesində aparılan iqtisadi islahatlar sənayenin, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrində həyata keçirilən iqtisadi islahatlardan öz xarakterinə və əhatə dairəsinə görə

müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, neft sənayesində aparılan iqtisadi islahatlar çoxşaxəlidir. Neft sənayesində neft-qaz hasilatı ilə bağlı bir çox yarım sahələr və istehsallar mövcuddur. Məhz buna görə də sahədə atılan hər bir radikal addım dəqiq ölçülüb-biçilməli, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə sistemli şəkildə əlaqələndirilməlidir.

Son illərdə respublikamızın tərəqqisi üçün taleyüklü əhəmiyyət daşıyan yeni neft strategiyası və doktrinası irəli sürülmüşdür və hazırda onlar uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan 1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə regionda ilk dəfə olaraq dünyanın bir çox nüfuzlu neft şirkətləri ilə özünə məxsus olan neft və qaz yataqlarının birgə istismarına başlamışdır. Aparılan işlər ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, iqtisadi əlaqələrin inteqrasiyasına güclü təkan vermiş, neft-qaz hasilatının sabitləşməsinə və onun ildən-ilə artmasına gətirib çıxarmışdır. Müntəzəm və sistemli şəkildə aparılan iqtisadi islahatların nəticəsidir ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Yanacaq-energetika Kompleksi müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında» 2001-ci il 22 mart tarixli sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin bilavasitə neftin hasilatı və emalı ilə məşğul olmayan 68 müəssisəsinin özəlləşdirilməsi barədə qərar qəbul etmiş və onlar İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin sərəncamına verilmişdir. Bütün bunların hamısı neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların daha da dərinləşdirilməsinə imkan vermişdir. Lakin bununla yanaşı, neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılmasında bəzi əlavə təşkilati-texniki və iqtisadi tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsinə, idarəetmənin təşkilati strukturunun çevikliyinə artırılmasına, onun beynəlxalq standartlara cavab verən səviyyəyə çatdırılmasına zərurət yaranmışdır. Qeyd edilənlərlə əlaqədar respublikanın mövcud neft və qaz resurslarının daha səmərəli istifadəsi, daxili istehlakın və ixracat potensialının ehtiyaclarının tam ödənilməsi, yanacaq-energetika kompleksinin tərkibinə daxil olan müəssisə və obyektlərin maliyyə nizam-

intizamının əsaslı surətdə möhkəmləndirilməsi, onların fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq ardıcıl qurulması və bu vəziyyətin həyata keçirilməsini təmin edən ARDNŞ-in yeni idarəetmə strukturunu tətbiq etmək məqsədi ilə ölkə Prezidenti 2003-cü il yanvarın 24-də «Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman imzalamışdır. Bu fərmanla ARDNŞ-in yeni Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Nizamnaməyə əsasən ARDNŞ-də aparılacaq struktur dəyişikliklərinin də başlıca məqsəd neft və qaz sənayesinin vahid kompleks kimi səmərəli fəaliyyətinin və normal inkişafının təmin edilməsindən, istehlakçıların enerjidaşayıcılarına olan tələbatının etibarlı ödənilməsindən ibarətdir. Bundan başqa, Nizamnamədə şirkətin qarşısında əsas məqsəd kimi ölkə ərazisində quru və dəniz sahələri də daxil olmaqla, neft və qaz yataqlarının axtarılmasının, kəşfiyyatının, hazırlanmasının, işlənməsinin, neftin, qazın, kondensatın və onlardan alınan məhsulların nəql edilməsinin, emalının və satışının reallaşdırılması məsələləri qoyulmuşdur. Eyni zamanda istehlakçıların müvafiq enerjidaşayıcılarına olan tələbatının sabit və dayanaqlı ödənilməsi, digər işlərin və xidmətlərin həyata , gəlir əldə etməsi də şirkətin qarşısında mühüm vəzifə kimi durur.

Məlumdur ki, respublika neft-qaz sənayesinə keçmiş ittifaqdan irsi olaraq müxtəlif disproporsiyalar keçmişdir. Burada təbii ehtiyatlar potensialının əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dəyər qiymətinə qeyri-müvafiqliyi daha səciyyəvidir. Təhlil və araşdırmalar göstərir ki, mövcud disbalansın aradan qaldırılmasında sahədə istehsalın artımına yardım edən bütün iqtisadi imkanların sınağa çəkilməsi, daxili resursların səfərbərliyi və eyni zamanda dövlətin kompromis təyinatlı, mülayim vergi reciminə keçidi effektiv olacaqdır.

Vergi sferasında aparılan islahatların səmərəliliyi ilk növbədə neft-qaz sektorunda əksini tapacaqdır.

Hesab olunur ki, genişlənən yeni vergi islahatları neft-qaz kompleksinin bazar relsləri ilə irəlləyişinin ən vacib qaynaq elementinə çevriləcəkdir.

Respublikamızda xam neftin emalı artır. "Azərneftyanacaq" NEZ-də 15 adda neft məhsulu istehsal edilir. Son vaxtlar zavod emal edilən xam neftin həcmi sabit saxlamaqla neft emalının dərinliyini 73-75 faizə kimi yüksəldib. Belə yüksək göstəriciyə zavod tarixində ilk dəfə 2003-cü ilin iyun ayında nail olunub. Neft emalının dərinləşdirilməsi nəticəsində zavodda avtomobil benzinlərinin, yanacaq kimi istifadə edilən maye qazların, koks və məişət soba yanacağı məhsullarının istehsalı xeyli artıb. Əldə olunan nailiyyətlər tərkibində az miqdarda kükürd olan koks məhsulunu keçmiş ittifaqın regionlarına satmağa geniş imkan verir. İnkişafın indiki mərhələsində neft sənayesi özü ilə bağlı bir sıra digər mühüm istehsal sahələrinin də güclü inkişafına təkan vermişdir. Vaxtı ilə güclü potensialı yaranmış bu sahələrin yenidən dirçəldilməsi üçün indi əməli tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, xarici investorların cəlb edilməsi ilə Abşeronda energetika sənayesinin müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulmasına, bir sıra kimya sənayesi obyektlərinin bərpasına başlanılmışdır. Bu qəbildən olan yeniliklər sırasına Sumqayıt etilen-polietilen zavodunda buxar-generator qurğusunun və Bakı Poladtökmə zavodunun böyük miqdarda verdiyi yüksək keyfiyyətli polad məhsulları ölkədə neft-maşınqayırma sənayesində, neft-qaz sənayesində zəruri olan borular istehsalının yenidən güclü fəaliyyətə başlaması üçün böyük imkanlar açmışdır.

3.3. Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

Şübhəsiz ki, istər makro, istərsə də mikro səviyyədə istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsinə bir sıra bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan amillər- istehsalın elmi-texniki cəhətdən düzgün təşkili, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, investisiya qoyuluşunun həcmi, innovasiya prosesinin mütəmadi olaraq həyata keçirilməsi və s. amillər təsir göstərir.

Köhnə yataqlarda ehtiyatların tükənməsi, istismarın son mərhələyə yetişməsi sahənin mövcud xarakterik texnoloji və iqtisadi problemlərini xeyli mürəkkəbləşdirmişdir. Artıq bir neçə onilliklərdə ki, qurudakı neftqazçıxarma kompleksi özünün dayanıqlı rentabelliğini, ödəniş qabiliyyətliyini itirmiş, azalan hasilat, izafi məşğulluq, «ödəmələr» problemi, maddi-texniki təchizat çətinlikləri kəskinləşən maliyyə böhranını daha da dərinləşdirmişdir. Bununla belə bazar təsisatlarına adaptasiyada istehsalat kompleksində aparılan islahat tədbirləri də radikal nəticəliyi ilə fərqlənməmişdir. İndi sahənin sağlamlaşdırılmasını yalnız taktiki planda «inzibati-profilaktik» əməliyyatlar deyil, istehsalın geniş restrukturizasiyası, sanasiyası, diversifikasiya və yeni bazar mexanizmlərini əhatə edən institusional dəyişikliklər - strateji islahat tədbirləri ilə gerçəkləşdirilməsinə səyin artırılması daha aktual səciyyə almışdır.

Ölkədə mütəmadi təkmilləşən iqtisadi proseslər, özəlləşdirmə strategiyası, respublika prezidentinin apardığı uğurlu neft siyasəti, quruda neft-qaz kompleksində də islahatların daha da dərinləşməsinə təkan verərək sahədə yeni bazar prinsiplərinin bərqərarlaşmasını labüd edəcəkdir. Neftqazçıxarmada səmərəlilik problemi həmişə aktual olmuşdur. Bu sahədə aparılmış tədqiqat işlərinə istinadən diqqətə gətirilən problemlərin ehtimal olunan inkişaf ssenarisini nəzərə alan müəlliflər yaxın və orta müddət ərzində sahənin səmərəli fəaliyyətinin təminatçısı iqtisadi faktorları, habelə səmərəliliyi təyin edəcək metodik prinsiplərin təhlilini apararaq yeni situasiyaya zəmin ola biləcək mümkün reallıqların aşkarlanmasına cəhd etmişlər.

Özünün sənayeləşmə tarixinin mövcudluğu ərzində quruda neftqazçıxarma kompleksi bir çox təsərrüfat formalarında, iqtisadi sistemlərə təşkilatlanaraq böyük inkişaf yolu keçmiş, təzahür edən iqtisadi silsilələrdə müxtəlif islahat tədbirlərinə, struktur dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində aparılan yenidənqurma siyasəti bütün sahələrdə olduğu kimi neftqazçıxarmaya, o cümlədən respublikamızda Quruda NQCİB-in sələfi olmuş «Azneft» İB-ə də sirayət etmişdir. Yeni təsərrüfat şərtlərini - istehsalın

səmərəliliyinin artırılmasını, onun intensivləşdirilməsini, idarəetmənin demokratikləşməsini, insan faktorunun hərtərəfli aktivləşdirilməsini önə çəkən tam təsərrüfat hesabı, özünümaliyyətləşdirmə ilə xarakterizə olunan kompleksin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası İstehsalat Birliyinin tarixində totalitar rejimin sonuncu geniş iqtisadi islahat proqramı olmuşdur.

Quruda neft hasilatından məşğulluq problemi hazırkı vəziyyətdə daha çox əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İqtisadi islahatlar şəraitində iş yerlərinin ixtisarı, neftqazçıxarma idarələrinin yenidən təşkili, onların dünya standartlarına uyğunlaşdırılması baxımından zəruridir. Lakin gənc müstəqil Azərbaycanın indiki iqtisadi vəziyyətində artıq işçi kütləsinin ixtisarı sosial baxımdan arzu edilməzdir. Buna baxmayaraq, hasilatın səviyyəsinə uyğun olaraq işə 1975-ci ildə 5662 min neft hasilatına 42111 nəfər, 1990-cı hasilatına 28200 nəfər cəlb edilmişdir. İş yerlərinin ixtisarını təkcə hasilatın aşağı düşməsi ilə əlaqələndirmək kifayət deyildir. Sırr deyil ki, kütləvi səmərəsiz işin artıqlığı quruda, NQİİB-də mövcuddur. Bunların tərkibində azmış kimi yüzlərlə işçi hər il neft qaz hasilatına müvəqqəti və əvəzçilik qaydasında işə cəlb olunur. İşçilərin tərkibində ixtisassız, səmərəsiz işçilərin xüsusi çəkisi də az deyildir.

Neft emalı müəssisələrində işləyən muzzdlu işçilərin sayı (min nəfər)

	2010	2011	2012	2013	2014
Xam neft və təbii qaz hasilatı	24.7	23.5	23.7	24	23.2
Neft məhsullarının istehsalı	5.3	5.3	5.2	5.2	5.0

Mənbə: stat.gov.az

Qurudakı neftqazçıxarma istehsalında iqtisadi islahatların strategiyasında mühüm istiqamətlərdən biri də məşğulluq problemidir. Böyük işçi qrupuna malik olan kompleksdə səmərəsiz iş yerləri bolluq təşkil edir. Bugünkü reallıq isə belə iş yerlərinin ixtisarının zəruriliyinə dəlalət edir. Müasir idarəetmə və uçot texnikasından istifadə etməklə daha səmərəli istehsal mexanizminin

yaradılması mümkündür. Neftqazçıxarmada hazırkı vəziyyətdə məşğulluq problemi orta əmək haqqı səviyyəsinin saxlanması, əmək məhsuldarlığının artması, maya dəyərinin aşağı salınması hesabına deyil, neftin qiymətinin artırılması ilə uyğunlaşdırılır

Müəssisənin əmək məhsuldarlığına təsir edən əsas iqtisadi amillərdən biri əməkhaqqının səviyyəsidir. Neft emalı müəssisələrində əmək haqqının səviyyəsi ilə əmək məhsuldarlığı arasındakı əlaqəyə nəzər salsaq görərik ki, bu müəssisələrdə ödənilən orta aylıq əmək haqqı ümumilikdə ölkə sənayesindəki işləyənlərin orta aylıq əməkhaqqından təqribən 2 dəfə azdır. Bu da istənilən halda həmin müəssisələrdə işçi axıcılığının artması və əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin azalması ilə nəticələnmişdir.

Hazırda neftqazçıxarma kompleksində 1 ton neftin hasilatı üzrə xərclərin yalnız 1%-i əmək haqqının payına düşür. Bu, qeyri-normal bir göstəricidir. Müqayisə üçün göstərək ki, uzun bir dövr ərzində neftqazçıxarma sənayesində əmək haqqı istehsal xərclərinin 15-20%-ni təşkil etmişdir. Heç şübhəsiz ki, bu cür uyğunsuzluq materialların, avadanlıqların qiymətlərinin xeyli dərəcədə bahalaşması, müasir şəraitdə qiymət siyasətindəki nöqsanlarla da bağlıdır. Ona görə də, belə bir vəziyyətdə qiymətlə bağlı göstəricilərin struktur təhlilinə tənqidi yanaşılmalıdır və bu, elmi, əməli baxımdan narahatlıq doğurmalıdır. Son illərdə bazar münasibətlərinə keçid ilə bağlı çətinliklər arasında əmək haqlarının qaldırılması problemləri də qalmaqdadır. Azərbaycanda yanacaq sənayesində və ümumilikdə bütün iqtisadiyyatda əmək haqlarının aşağı səviyyəsi və vaxtılı-vaxtında verilməməsi qismən də monotarist siyasətlə əlaqədardır. Bu proses təkrar istehsal və tədavül prosesinə ciddi təsir göstərməkdə və yeni borclar şəbəkəsini genişləndirməkdədir. İndi Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusən də yanacaq sənayesində debitor və kreditör borclarının həddi «astronomik» səviyyəyə çatmışdır. Analoji vəziyyət nisbətən aşağı səviyyədə yeni müstəqil dövlətlər arasında da mövcuddur. Neft sənayesində çeşidli vergi nomenklaturası, büdcə təxsisatlarının ilk növbədə ödənişi, kompleksin maliyyə səmərəsizliyində

yeni amil deyildir. Uçot mühasibat və maliyyə işinin qeyri-səmərəli təşkili əmək haqlarının verilməsində başlıca maneə olaraq qalır. Kompleks amillərin təhlili göstərir ki, əmək məhsuldarlığı problemi qarşıdakı dövrün, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi prosesində çətin problemlərdən biri olacaqdır. Buna görə də problemin həllinə kömək edən bütün imkanlardan istifadə edilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi müasir mərhələdə əməyə münasibət köklü dəyişikliklərə məruz qalmalıdır. Bu sahədə həmkarlar ittifaqları xüsusilə fərqlənməli, əməyin təşkili, mühafizəsi, iş rejimi, işçilərin istismarının yolverilməzliyi, istirahət, əmək haqqı və ümumiyyətlə bütün sosial müdafiə məsələlərinin həllində aktiv iştirak etməlidirlər. Həmkarlar ittifaqı müəssisə və təşkilatın rəhbərliyinin bir şöbəsinə çevrilməməli, klassik bazar ölkələrində mövcud tələblərə standartlara uyğun sosial müdafiəni təşkil etməlidirlər. Elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişaf etdiyi bir mərhələdə əmək məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İşçilərin təhsil və ixtisas attestasiyalarının keçirilməsinə diqqət artırılmalıdır.

Neft-qaz kompleksi çox mürəkkəb idarəetmə sistemləri tələb edən istehsal sahələridəndir. Yeni texnologiyaların ən geniş tətbiq zonası kimi çıxış edən neft-qaz kompleksi bu reallıqlardan irəli gələrək daim təkmilləşən və yeniləşən idarəetmə formaları və sistemlərinin sınaq meydanı kimi tanınır. Burada mütərəqqi idarəetmə sistemləri istehsalın ayrı-ayrı komponentlərini əhatə etməklə həm də bütövlükdə təsərrüfat kompleksinin davamlı və effektiv nəzarətə alan, onu çevik idarə edən şəbəkədə qurulur. Neft-qaz kompleksinin səmərəli idarə edilməsində bir sıra sınaqlanmış texnoloji düzümlü klassik sistemlər mövcud olmuşdur. Bu sistemlər içərisində ötən əsrin 60-70-ci illərində geniş tətbiq sferası keçən Avtomatik İdarəetmə Sistemləri /AİS/ daha çox yaddaşlarda qalmışlar. Texnoloji nailiyyətlər, kompyuter texnikasının inkişafı AİS-lərin əvəzləyicilərini yaratmışlar. Bu sırada neft-qaz sənayesində idarəetmə və qərarvermənin operativliyinin yüksəldilməsində müasir mobil İnteqrir İdarəetmə Sistemlərinin /İİS/ təşkili iqtisadi effektivliyi ilə daha çox fərqlənmişdir. Kompyuter texnikası

vasitələri və müvafiq proqramlar əsasında qurulan İİS-lər istehsal prosesin optimallaşdırılmasında, əksər texniki problemlərin həllində və eyni zamanda daxili audit şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətini artırır. Bu effektivlik istehsal və idarəetmə prosesinə lazım olan bütün mümkün informasiyaları vahid bazada akkumlyasiya edərək idarəetmə sisteminin səmərəliliyini qaynaqlandırır.

Mal-material qiymətlərinin, neft mədəni avadanlıqlarının inventarların alınmasında keyfiyyət, qiymət məsələsi öncül olmalıdır. Keyfiyyətsiz və baha qiymətli avadanlıq amortazasiya xərclərinin artmasına, rentabelliğin azalmasına xidmət edir. Bütün bunlarla yanaşı istehsalat birliyində bir çox müəssisələrin ləğvinə, yenidən təşkilinə təşəbbüs olunmalı, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun normal struktur, idarəetmə aparatı, səmərəli iş rejimi yaradılmalıdır.

Neft yataqlarının səmərəli işlənməsi və onun texniki iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması üçün layın geoloji-fiziki xassələri, yəni layın qalınlığı, neftli, qazlı olması qidalanma mənbələri, rejimi, mövcud lay təzyiqi və temperaturu, layda olan süxurların sıxlığı, karbonatlığı, fiziki-kimyəvi tərkibi, keçiriciliyi və məsaməliyi və.s xassələri öyrənilir. Bundan əlavə, laya süni təsir göstərilməsinin zəruriliyini nəzərdə tutan layın işlənmə variantları müəyyənəndirilir və quyuların yerləşməsi sxeminin dəqiqləşdirilməsi, quyudibi təzyiqin hesablanması müəyyən edilir. Hər bir varianta qoyulan investisiyaların həcmi, ödəmə müddəti, effektivlik əmsalı, neftin maya dəyəri və s. göstəricilərdən istifadə edilməsi ilə müxtəlif variantların bir-birilə müqayisəli aparılır və onlar içərisindən ən optimal variant seçilir. Sonrakı mərhələ neft-qazçıxarma sənayesində neft quyularının qazılmasıdır. Neft və qaz quyularının qazılması məqsədilə həyata keçirilən üsullar aşağıdakılardır:

1. XIX əsrin 80-ci illərində ABS-da tətbiq edilən quyuyu ağızında yerləşən rotor vasitəsilə baltaların fırladılması, nəticədə quyuların dağıdılması və bu dağıntıların gil məhlulu vasitəsilə yer səthinə çıxarılması ilə səciyyələnən birinci

qazma qazma üsulu rator qazma üsulu adlanır. Bu üsulun tətbiqi ilə quyuların diametri kiçilmiş, proseslər sürətlənmiş, qazma müddəti azaldılmış olsa da, bu üsulun tətbiqi zamanı xeyli miqdarda enerji sərfinin olması boruların tez-tez sınaq sıradan çıxması və onların əvəzlənməsi üçün vaxt sərfinin çox olması kimi mənfi cəhətləri meydana çıxır.

2. Turbobur vasitəsilə qazma işlərinin həyata keçirilməsinə əsaslanan Turbin qazma üsuludur.

3. Elektroburun istifadəsinə əsaslanan elektrikle qazma üsuludur.

4. Vibrasiya qazma üsulu işlərinə həyata keçirilən sonuncu üsuldur və bu qazma baltasını titrədən vibrasiyanın tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilir.

Fontan üsulu təbii yüksək lay təzyiqi altında nefti yer səthinə fontan vurmasına əsaslanan 2-3 aydan bir neçə ilə qədər davam edir. Təbii lay təzyiqinə əsaslandığından əlavə vasitələrin, qurğu və avadanlıqların tətbiqinə ehtiyac duymayan asan və iqtisadi cəhətdən səmərəlidir.

Layın enerjisi və təzyiqi azaldıqda fontan üsulu əlverişsiz olur, kompressor üsulundan istifadə olunur. Lay təzyiqini artırmaü üçün quyuya kompressor vasitəsilə sıxılmış hava, sıxılmış qaz,su vurulur. Tətbiq edilən sonuncu üsul dərinlik nasos üsuludur. Neft yataqlarında lay təzyiqinin aşağı düşməsi istismar quyularında neft hasilatını azaldır ki, bunun qarşısını almaq üçün müxtəlif geoloji və texniki tədbirlərin, yəni neft və qaz yataqlarına süni təsir etmə üsulları həyata keçirilir.Neft quyularında texniki-iqtisadi tədbirlər həyata keçirilməklə neft sənayesində, xüsusilə köhnə neft rayonlarında neft hasilatında həyata keçirilən elmi-metodik standartlara və texnologiyaya uyğun is rejiminin təskili ilə neftqazçıxarma sənayesində hasilatı artırmaq olar.Azərbaycanda neft-qaz yataqlarından düzgün istifadə edilməsi, bu sahədə əmək məhsuldarlığının, maddi-texniki təchizatın təqvim vaxtından düzgün istifadənin yaxşılaşdırılmasına fikir verilməsi, ixtisaslı mütəxəssislərin və maliyyə

vəsaitlərinin cəlb olunması nəticəsində neft-qaz sənayesində ilbəl artıma nail olunur.

Sənaye müəssisələrində o cümlədən neft emalı müəssisələrində istehsal potensialından istifadə əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində müvcud istehsal əsas fondlarından tam və dolğun istifadə olunmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Əsas fondların istifadəsinin yaxşılaşdırılması onların dövriyyəsinin sürətlənməsi deməkdir. Nəticədə il ərzində əsas fondların vahidindən alınan məhsulun miqdarı artır ki, bu da istehsal gücünün nisbi mənada genişləndirilməsi deməkdir. Bununla yanaşı, əsas fondların dövriyyəsinin sürətlənməsi onların fiziki və mənəvi köhnəlməsinin tezləşməsinə səbəb olur. Əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarından biri də onların strukturunun təkmilləşdirilməsidir.

Yeni iqtisadi islahatlar dövründə və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində mövcud potensialdan səmərəli istifadəyə yeni tələblər baxımından yanaşılması ön plana çəkilir. Bu baxımdan qazıma idarələrində mövcud olan əsas kapitaldan və əmək potensialından səmərəli istifadə edilməsi də özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Qazımada əsas istehsal fondlarının quruluşunun təhlili göstərir ki, onların ən mühüm elementi çox bahalı olan qazıma qurğularıdır və bütün potensialdan səmərəli istifadə edilməsi məhz bu qurğuların məhsuldarlığından asılıdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda və təcrübədə qazıma qurğularına olan tələbat qurğunun orta illik siyahı sayının məhsuldarlığı və köhnəlmiş qurğuların yenisi ilə əvəz edilməsi normaları əsasında hesablanır.

Hər bir əsas fondun səmərəli istifadə olunması müəyyən vaxt vahidi ərzində onun yerinə yetirdiyi işin həcmi ilə xarakterizə olunur. Əsas istehsal fondlarından daha səmərəli istifadə edilməsi və onların maksimal yüklənməsi məhz bu avadanlıqlara olan tələbatın düzgün müəyyənləşdirilməsindən çox asılıdır. Belə ki, bu avadanlıqlar bahalı olduğu üçün tələbtdən artıq miqdarda avadanlığın yığılmasına və müəssisənin balansında külli miqdarda vəsaitin istifadəsiz

qalmasına səbəb olur və bu da müəssisədə görülən işlərin maya dəyərinin yüksəlməsinə ciddi təsir göstərir. Digər tərəfdən, qazıma idarələrində avadanlıqların artıqlığı mövcud avadanlıqların təmirdə qalma müddətinə biganəlik hissi yaradır və onların təmirdə qalma müddəti süni olaraq uzadılır, boşdayanmalar normadan 2-2,5 dəfə artıq olur. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas istehsal fondlarından istifadəni təhlil edərkən xüsusi diqqəti qazıma idarələrində istehsal güclərindən nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsinə yönəltmək lazımdır. İstehsal gücləri dedikdə isə qazıma idarələrinin malik olduqları avadanlıqlara müəyyən vaxt ərzində mümkün olan maksimal hazır məhsul buraxılışı başa düşülür.

NƏTİCƏ və TƏKLİFLƏR

İstənilən cəmiyyətdə iqtisadi inkişafın əsasında ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması dayanır. İctimai istehsalın məqsədi cəmiyyət üzvlərinin və cəmiyyətin özünün gələcək sosial-iqtisadi inkişafı üçün ehtiyaclarını müxtəlif əmək məhsulları və xidmətlərlə təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün, ilk növbədə cəmiyyətin malik olduğu milli sərvətdən, iqtisadi potensialdan tam istifadə olunmalı, ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyi yüksəldilməlidir. Yaradılan məhsul hesabına tələbatların ödənilmə səviyyəsini ifadə edən iqtisadi artım və səmərəlilik, əgər bir tərəfdən əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldirsə, digər tərəfdən bu, əməyin məzmunu və şəraitindən biləvasitə asılıdır. Disertasiya işində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri və dövlətin bunda rolundan bəhs edilmişdir. İqtisadiyyatda dövlətin rolu və müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi səmərəliliyin müəyyən olunması və onun iqtisadi mahiyyətinin öyrənilməsi çox vacibdir. İctimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyini düzgün qiymətləndirmək üçün onun meyarı və göstəriciləri elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən dəqiq əsaslandırılmalıdır.

Ölkəmizdə inkişaf etmiş əsas istehsal sahəsi neft emalı olduğundan disertasiya işində neft emalı müəssisələrinin istehsal potensialından bəhs edilmişdir. Hazırda ölkənin neft emalı kompleksinin qarşısında duran əsas vəzifə neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində əldə edilmiş uğurları möhkəmləndirməkdən və bu sahədə daha uğurlu addımlar atmaqdan ibarətdir. Son illərdə neft sənayesində çox mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan nailiyyətlər əldə olunmuşdur. 1994-cü il sentyabrın 20-də "əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə yeni neft strategiyası irəli sürülərək dünyanın bir çox şirkətləri ilə Xəzər dənizində ilk dəfə olaraq neft və qaz yataqlarının birgə istismarına

başlanmışdır. Neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma məsələləri sınılanmış və geniş tətbiq olunmanı tələb edən sahələrdəndir. Burada innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəvi elmi-texniki potensialın durumu, keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri ilə səciyyələndirilir. O da məlum faktdır ki, neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsinin texnoloji və iqtisadi strategiyası innovasiya fəaliyyəti sferasında baş verir. Disertasiya işində neft emalı müəssisələrində innovasiyanın ən son nailiyyətlərindən istifadə edilməsindən bəhs edilmişdir. Neft yataqlarının səmərəli işlənməsi və onun texniki iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması üçün sınaqdan keçirilmiş üsullardan istifadə edilir.

Apardığımız tədqiqata uyğun olaraq aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

- Neftin tükənən və bərpa olunmayan təbii sərvət olduğunu nəzərə alaraq alternativ enerji mənbələrindən istifadə ilə bağlı irəli sürülən təklifləri düzgün qiymətləndirmək və gələcəkdə günəsin istiliyindən, suyun, küləyin gücündən və digər alternativ enerjilərdən daha geniş istifadə etmək olar;
- Neft-qaz çıxartma idarəsində həyata keçirilən texniki, təşkilati və sosial-iqtisadi tədbirlər sahədə işləyən işçilərin əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. məqsədə uyğundur;
- Ölkənin neft və qaz hasilatını artırmaq, iqtisadiyyatı dirçəltmək və s. üçün neft və qaz quyularının işləməsini düzgün təşkil etmək, istismar prosesində qabaqcıl texnika və texnologiyadan istifadə etmək diqqət mərkəzində olmalıdır;
- Neft emalı müəssisələrində çalışan işçilərin peşə ixtisas səviyyəsi artırılmalı və bunun üçün daimi xaricdə və ölkəmizdə kurslar təşkil olunmalıdır. İstehsal vasitələrindən istifadə qaydalarının düzgünlüyünə riayət olunmalı və bu işdə yerli işçilərə kömək üçün xarici mütəxəssislər vəlb edilməlidir;
- İstehsal potensiallarının inkişafına investisiyalar cəlb olunmalı və bunun üçün investora lazımı şərait yaradılmalıdır.

To evaluate the effectiveness of the use of production potential

SUMMARY

Economy at the enterprise to engage in production capacity, improve competitiveness and production enterprise that provides strategic and operating objectives to achieve a combination of all of the resources and their opportunities. One of the key factors that affect the competitiveness of the enterprise potential is its production capacity in each component separately and complex impact on the competitiveness of the product and this, in turn, determines the competitiveness of the enterprise. Based on enterprise-wide production potential to achieve competitive advantages as well as to what extent it depends on the efficient use of. The plant used in the production process of the potential cost of production and product quality are formed. These indicators are also directly affect the entity's financial performance and its competitiveness. Therefore, the enterprise's production potential, increase efficiency on a regular basis. The potential of the oil refining enterprises of the republic is enough. The main reason for the weakness of issue of products that meet the standards of the plants not universal. Therefore, at the present stage of the processing equipment of oil refining must be in improving the quality of products which embody international certificates is based on the release of the acute problem. In this regard, the modification of these plants by providing the necessary direction and revival of investment can be achieved. Potential production of oil refineries should apply innovative new products processing industry and oil refining industry, stimulated by the state. Potential increases in labor productivity through the effective use of production and production costs are lower.

Проблемы оценки эффективности использования производственного потенциала

Резюме

Производственный потенциал предприятия – это совокупность всех ресурсов и возможностей, используемых в производственной деятельности и способствующих повышению конкурентоспособности, а также достижению стратегических и тактических целей предприятия. Он является одним из основных факторов, влияющих на конкурентоспособность предприятия. Все элементы производственного потенциала по отдельности и в комплексе влияют на конкурентоспособность продукции, что в свою очередь определяет конкурентоспособность всего предприятия. Получение конкурентных преимуществ на основе производственного потенциала на уровне предприятия зависит также от степени эффективности использования этого потенциала. В процессе использования производственных возможностей предприятия формируется себестоимость и качество производимой продукции. А эти показатели непосредственно влияют на финансовые результаты деятельности и конкурентоспособность предприятия. Поэтому предприятие должно систематически повышать эффективность использования имеющегося производственного потенциала. Потенциальные возможности нефтеперерабатывающих предприятий нашей республики довольно большие. Главной причиной производственных проблем на этих предприятиях является отсутствие выпуска стандартизированной продукции. Именно по этой причине на данном этапе перед нефтеперерабатывающими предприятиями остро стоит

проблема повышения качества нефтеперерабатывающего оборудования, выпуск продукции, соответствующей международным стандартам.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. T. Hüseyinov - Sənayenin İqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı 2009.
2. T. Hüseyinov - Firmanın İqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı 2009.
3. İsayev Ağahəydər Seyfulla - İstehsalın təşkili əsasları. Bakı 2003.
4. E. M. Hacızadə, T. Ə. Paşayev - Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri. Bakı 2000.
5. Əfqan Bəhluləoğlu - Neft strategiyası və iqtisadi inkişafı. Bakı 2007.
6. A. S. İsayev - Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı 2008.
7. H. Ə. Məmmədəliyev - Neft emalının dərinləşməsi və neft-kimya məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi perspektivləri. Dərslik. Bakı 2010
8. M. Atakişiyev - Qazımda istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri. Bakı 1998.
9. M. Atakişiyev - Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəlişi. Bakı 2004.
10. E. M. Hacızadə - Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı 1998.
11. E. M. Hacızadə, Z. S. Abdullayev - Neft təsərrüfatının iqtisadi sturukturunun modernizasiyası. Bakı 2003.
12. Ş. Ə. Səmədzadə - İstehsal menecmenti. Dərslik. Bakı 2006
13. Abdullayev Kamil - İstehsal amillərindən istifadənin müasir problemləri. Bakı 2011
14. A. H. Tağıyev, H. R. Köçərli - İnnovasiya siyasəti. Bakı 2013
15. H. A. Cəfərli - İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı 2009.
16. A. A. Гусейнов - Пути улучшения использования производственного потенциала на промышленных предприятиях. Липецк 2012.

17. А.А.Гусейнов –Единство и различие понятий производственный потенциал и производственный мощность. Тамбов 2012.
18. www.Socar.az
19. www.Wikipedia.org
20. www.aztrend.az
21. www.preslib.az. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası
22. www.vergijurnali.az. "Azərbaycanın vergi jurnalı" resenziyalı elmi jurnal
23. www.science.gov.az. AMEA - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
24. www.elm.az/az/economy. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
25. www.anl.az. Azərbaycan Milli Kitabxanası
26. www.banker.az. Azərbaycan kommersiya bankları haqqında informasiya portalı
27. iqtisadiyyat.com. İqtisadiyyat qəzeti
28. www.elshanhajizadeh.com
29. Ş.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov – milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları.
30. Балаев С.Г. Нефть страны вечного огня. - Баку, Азернешр 2005.
31. Ибрагимов И.А., Аббасов А.Н. Пятьдесят славных лет.-Баку, Азернешр,2007
32. А.Р. Qradov-Milli İqtisadiyyat. Dərslik. BAKI 2008
33. Telman Hüseynov-Müəssisə İqtisadiyyatı.Dərslik.Bakı 2005.

İbrahimova Günay Rövşən qızının “İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri” dissertasiyasının

R E F E R A T

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin və dinamik beynəlxalq rəqabətin sürətlə dərinləşdiyi və müasir informasiya texnologiyalarının inkişafının indiki dövründə hər bir ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündəki yeri və dünya təsərrüfatında xüsusi çəkisi məhz sənayenin durumundan, ölkənin malik olduğu sənaye potensialından səmərəli istifadə səviyyəsindən asılıdır. XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəllərində Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin (Cənubi Koreya, Malaziya, Sinqapur və s.) təcrübəsi sübut etdi ki, ölkədə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında və davamlı inkişafın təmin olunmasında sənayenin sürətli və çoxşaxəli inkişafı mühüm rol oynayır. Hazırda respublikamızın qarşısında duran prioritet məsələlərdən biri də qloballaşan dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya olunmaq və orada özünəməxsus yer tutmaqdır. Bu işə, ilk növbədə, ölkəmizdə mövcud olan sənaye potensialından düzgün və səmərəli istifadə edilməsini zəruri edir.

Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir. Belə ki, ölkədə ÜDM həcmi 2003-cü ildə 7.1 milyard manat olduğu halda, bu göstərici 2012-ci ildə 54 milyard manat təşkil etmişdir. Lakin bu sürətli artım əsasən ölkədə həyata keçirilən uğurlu neft strategiyasının və neft sektorunun hesabına baş vermişdir. 2012-ci ildə ölkədə istehsal edilən ÜDM –nin yarısına qədər (47 faizi) neft sektorunda yaradılıb və sənaye məhsullarının 76.2% işə neft sənayesinin payına düşmüşdür. Bu işə özlüyündə respublikamızda sənayenin sahə

quruluşunun mükəmməl olmadığını göstərir. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsidir.

Hazırda neft sənayesinin ölkəmizin iqtisadi inkişafındakı rolu və ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasının zəruriliyini nəzərə alaraq neft emalı sənayesinin itirilmiş potensialını bərpa etmək və ondan səmərəli istifadə etmək çox vacibdir. Bu maşınqayırma müəssisələrində keyfiyyətə yeni yeni istehsal potensialının formalaşdırılması və ondan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq və respublikamızın neft sənayesinin neft-mədən avadanlıqlarına olan tələbatın yüksək səviyyədə ödənilməsinə və bu məhsulların dünya bazarına çıxışına şərait yaratmaq mümkündür.

Müəssisələrin istehsal potensialının formalaşdırılması və ondan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri bir çox iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və bu sahədə elmi araşdırmalar aparmışlar. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, T.Ə.Hüseynov, M.C.Ataqişiyev, R.P.Sultanova, T.S.Vəliyev, Ə.Q.Əlirzayev, A.B.Abbasov, R.M.Cəbiyev, T.N.Əliyev, E.M.Hacızadə və başqaları qeyd edilən problemlə bağlı tədqiqatlar yerinə yetirmişlər.

Qeyd edilən iqtisadçı alimlərin araşdırmalarına baxmayaraq müəssisələrin istehsal potensialının formalaşdırılmasına və ondan səmərəli istifadə edilməsinin mühüm aspektləri bazar iqtisadiyyatı baxımından araşdırılmamış qalır. Belə ki, yuxarıda qeyd edilən tədqiqatlar əsasən sovet dövrünə aiddir və sovet sisteminin tələbləri baxımından istehsal potensialına yanaşılmışdır. Hazırda isə Azərbaycan bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərir yerli və beynəlxalq bazarlarda yüksək rəqabət mövcuddur. Belə bir şəraitdə istehsal potensialından səmərəli istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da mövzunun müasir tələblər baxımından araşdırılmasını zəruri edir.

Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə Azərbaycanın neft emalı müəssisələrinin fəaliyyətini və onların istehsal potensiallarından istifadə səviyyəsinin kompleks tədqiqi əsasında ölkədə neft emalı müəssisələrinin istehsal potensialının artırılması istiqamətlərini müəyyən etmək və ondan səmərəli istifadə yollarına dair elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qoyulmuş və həll edilmişdir:

- Müəssisənin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında istehsal potensialının rolunun araşdırılması;
- İstehsal potensialından istifadə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin tədqiqi;
- Neft emalı müəssisələrinin istehsal potensialının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Neft emalı müəssisələrinin innovasiya potensialının öyrənilməsi;
- Neft emalı müəssisələrində istehsal potensialından istifadə sahəsində mövcud problemlərin aşkara çıxarılması;
- Müasir şəraitdə müəssisələrin istehsal potensialının müxtəlif inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması;

İstehsal müəssisələrinin istehsal potensialının artırılması və ondan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının tədqiqi dissertasiya işinin predmetini təşkil edir.

Müəssisənin istehsal potensialı təsərrüfatçılıqla məşğul olmaq üçün, müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq və istehsalın strateji və cari məqsədlərinə nail olmağı təmin edən bütün resurslar və onların imkanlarının məcmusudur.

Tarixi mənbələrdə primitiv də olsa, Azərbaycanda ilk neft emalının hələ erkən orta əsrlərdə aparıldığını bəyan edən çoxsaylı məlumatlar vardır. Lakin ölkəmizdə nisbi sənaye və mexaniki biçimli ilk neft emalı müəssisələrinin XIX əsrin əvvəllərində intişar tapdığı daha dəqiqliklə tarixdə yer almışdır. Belə ki,

həmin illərdə neftdən daha qiymətli məhsullar almaq zəminində onun emalı işi də genişlənmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, fəaliyyətdə olan neft emalı zavodları respublikanın bütün növ yanacaq və müəyyən sürtkü yağlarına olan tələbatını ödəyir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu zavodlarda mövcud texnoloji sistem köhnə konstruksiyalıdır və müasir tələblərə dolğun cavab vermir. Burada vaxtaşırı zəruri investisiyalar yatırılmadığından müvafiq renovasiya prosesi də aparılmamışdır. Texnoloji gerilik hazırda bu zavodlarda müasir beynəlxalq standartlara uyğun məhsullar istehsalını mümkünəş edir. Burada yüksək keyfiyyət standartlı məhsullar istehsalı üçün miqyaslı investisiya qoyuluşları tələb edən müxtəlif növlü yeni texnoloji qurğular quraşdırılmasına zəruri ehtiyac vardır.

Azərbaycanın neft-qaz sektorunun iqtisadi effekti elmin, innovatikanın inkişafında mühüm gücə malikdir. Bu potensialdan dolğun istifadə etməklə neft-qaz industriyasının texnoloji yeniləşməsinə, sahəvi elmin inkişafına müvəffəq olmaq və bununla da iqtisadiyyatın digər sferalarında da innovasiyanı inkişaf etdirmək mümkündür. Öncəsi isə milli neft sektorunda innovasiya fəaliyyətini genişləndirmək, layihələri «portfel problemlər» əsasında işləmək və reallaşdırmaqla qabacıl elmi-texniki nailiyyətlər əldə etmək gərəkdir. . Yeni innovasiya sisteminin təminatı isə neft-qaz sənayesində material və enerji məsrəfinə, əmək haqqına, maya dəyərinə, mənfəətə, fondveriminə, rentabelliyyə və hamılıqla bütün texniki-iqtisadi indikatorlara təsir edərək sahəvi səmərəliliyi artıracaq, bununla həmçinin digər sektorlarda da adekvat silsiləvi multiplikativ effektlər doğuracaqdır.

Bildiyimiz kimi elmi-texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsi hal-hazırda neft-qaz sənayesində tətbiq olunan texnika və texnologiyaların sıradan çıxmasını sürətləndirərək, onların daha mükəmməl və müasir standartlara cavab verən yeni modellərinin meydana çıxmasına şərait yaradır.

Hazırkı şəraitdə neft emalı müəssisələrinin istehsal potensialının inkişaf etdirilməsi istiqamətlərindən biri və başlıcası onların investisiya

fəaliyyətidir. Bütövlükdə neft emalı sənayesinə 2012-ci ildə 225,3 mln manat investisiya qoyulmuşdur ki, bu ölkə sənayesinə qoyulan investisiyanın 3,7 faizini təşkil edir. Bu da neft emalı müəssisələrində istehsalın yeni tələblərlə qurulması məqsədilə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün çox azdır. 2010-cu ildə neft sənayesinə qoyulan xarici investisiyanın həcmi 2955,3 mln dollar təşkil etmişdir. Neft sənayesində xarici investisiyaların miqdarı 2007-ci ildə ən yüksək həddə çatmışdır ki, (4,0 mlrd ABŞ dolları) bu artımı bir tərəfdən Heydər Əliyev adına Bakı- Tbilisi-Ceyhan əsas Boru İxrac kəməri ilə bağlı layihənin, digər tərəfdən isə, ŞahDəniz yatağının işlənməsi və Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin tikintisi ilə izah etmək olar. Neft hasilatının və əmək məhsuldarlığının müntəzəm sürətdə artmasının, elmi-texniki tərəqqi və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, deməli, neft-qaz çıxarma sənayesinin mənfəətlə işləməsinin əsas vasitələrindən biri bütövlükdə bu sahənin əsas fondlarının geniş təkrar istehsalı müəyyən edən əsaslı tikintidən və ona yönəldilən investisiyanın həcmindən ibarətdir. Əsaslı tikinti əsas fondların yaradılmasının bütün mərhələlərini, yəni obyektlərin layihələşdirilməsindən başlamış onların işə salınmasınadək olan mərhələləri özündə əhatə edir. Əsaslı tikinti prosesinin əsas mərhələsi tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi və tikilməkdə olan obyektlərin işə salınmasının təmin edilməsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, fəaliyyətdə olan neft emalı zavodları respublikanın bütün növ yanacaq və müəyyən sürtkü yağlarına olan tələbatını ödəyir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu zavodlarda mövcud texnoloji sistem köhnə konstruksiyalıdır və müasir tələblərə dolğun cavab vermir. Burada vaxtaşırı zəruri investisiyalar yatırılmadığından müvafiq renovasiya prosesi də aparılmamışdır. Texnoloji gerilik hazırda bu zavodlarda müasir beynəlxalq standartlara uyğun məhsullar istehsalını mümkün deyil edir. Burada yüksək keyfiyyət standartlı məhsullar istehsalı üçün miqyaslı investisiya qoyuluşları tələb edən müxtəlif növlü yeni texnoloji qurğular quraşdırılmasına zəruri ehtiyac vardır. Belə zərurət, həm də keyfiyyətli neft məhsulları istehsalının təşkil

edilməsi ilə daxili bazarın tələblərinin dolğun ödənilməsi və ölkənin ixrac potensialının son istehlak məhsulları ilə genişləndirilməsi strategiyasından irəli gəlir. Məlumdur ki, neft xam şəkildə son istehlak məhsulu ola bilməz. O, etibarlı istehlak üçün mütləq emal prosesindən keçməlidir .

Son illərdə respublikamızın tərəqqisi üçün taleyüklü əhəmiyyət daşıyan yeni neft strategiyası və doktrinası irəli sürülmüşdür və hazırda onlar uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan 1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə regionda ilk dəfə olaraq dünyanın bir çox nüfuzlu neft şirkətləri ilə özünə məxsus olan neft və qaz yataqlarının birgə istismarına başlamışdır. Aparılan işlər ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, iqtisadi əlaqələrin inteqrasiyasına güclü təkan vermiş, neft-qaz hasilatının sabitləşməsinə və onun ildən-ilə artmasına gətirib çıxarmışdır.